

Kwaliteit in Complexiteit

Kwaliteit in Complexiteit

Ruimtelijke kwaliteit en de kennisontwikkeling daarover

**Drs. Ir. K. Van Assche
Ir. M. Jacobs**

Alterra-rapport 601

Alterra, Research Instituut voor de Groene Ruimte, Wageningen, 2002

REFERAAT

Assche, K. Van, M. Jacobs 2002. *Kwaliteit in Complexiteit Ruimtelijke kwaliteit en de kennisontwikkeling* daarover. Wageningen, Alterra, Research Instituut voor de Groene Ruimte. Alterra-rapport 601. 102 blz.; 31 ref.

Het rapport bestaat uit drie delen. (1) Een onderzoek vanuit filosofie, sociologie en semiotiek naar de wijze waarop kennis over ruimtelijke kwaliteit tot stand komt en kan komen, deels gericht op de organisatie Habiforum (2) Een onderzoek naar de dynamische wijze waarop opvattingen over ruimtelijke kwaliteit sociaal worden geconstrueerd. Tegelijk een test van verschillende theorieën daarover.(3) Een synthetiserende tekst over een perspectief op ruimtelijke kwaliteit vanuit een consequent doorgedacht discoursbegrip. Dit kan bijdragen aan de bewustwording binnen de Ruimtelijke ordening die nodig is om problemen op innovatieve wijze aan te pakken.

Trefwoorden: Ruimtelijke kwaliteit, Ruimtelijke Ordening, Kennisontwikkeling, Kentheorie, Filosofie, Sociologie, Antropologie, Semiotiek, Innovatie, Habiforum.

ISSN 1566-7197

Dit rapport kunt u bestellen door € 22,- over te maken op banknummer 36 70 54 612 ten name van Alterra, Wageningen, onder vermelding van Alterra-rapport 601. Dit bedrag is inclusief BTW en verzendkosten.

© 2002 Alterra, Research Instituut voor de Groene Ruimte,
Postbus 47, NL-6700 AA Wageningen.
Tel.: (0317) 474700; fax: (0317) 419000; e-mail: postkamer@alterra.wag-ur.nl

Niets uit deze uitgave mag worden veeveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van Alterra.

Alterra aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Inhoud

Dankwoord	7
Woord vooraf	9
I. Inleiding	11
II. Habiforum als netwerk, als discours, als innovatie- omgeving. Paden naar kennis en ruimtelijke kwaliteit. Paden naar kennis en ruimtelijke kwaliteit	.13
1 Introductie	15
2 Vier stellingen omtrent kennis en kwaliteit	17
3 Compendium: zestien begrippen omtrent kennis en kwaliteit	35
4 Slot	59
Literatuur	61
III. Kwaliteit leefomgeving	63
1 Introductie	65
2 Veranderingsprocessen in de sociologie	67
3 Discoursen	69
4 Sociale processen uit de organisatiekunde van Van Dyk	77
IV. Kwaliteit als crisisproduct	91
Literatuur	101

Dankwoord

Graag willen de auteurs dhr. Paul Kersten bedanken, binnen Alterra leider van het programma Kwaliteit Leefomgeving, voor de tijd en de middelen die hij ons gegund heeft, de ruimte die noodzakelijk is om een theoretische reflectie van enig fundament te voorzien.

Kristof Van Assche en Maarten Jacobs

Woord vooraf

Om het voorliggende rapport te begrijpen, dient de lezer iets te weten over de geschiedenis ervan, een vrij complexe geschiedenis.

Het rapport is samengesteld uit drie verschillende teksten, de eerste van Kristof Van Assche, de tweede van Maarten Jacobs en de derde een gezamenlijk product. De eerste tekst, onder de titel *Habiforum als netwerk, als discours, als innovatie- omgeving [...]*, bestaat op zijn beurt weer uit twee verschillende delen, plus introductie en slot. In 2000 ontstond het eerste deel, in 2001 het tweede. De tweede tekst (*Kwaliteit leefomgeving. Sociale dynamiek*) dateert oorspronkelijk ook uit 2000. Na veel gesprekken, discussies en aanverwanten kregen de auteurs de idee dat er veel gemeenschappelijks in de teksten school, maar dat het verbindende apart geëxpliciteerd diende te worden. Vandaar de derde tekst (*Kwaliteit als crisisproduct, 2002*), samen geschreven, een poging enkele belangrijke lijnen uit de eerste twee samen te brengen, heel duidelijk onder de noemer van het thema 'ruimtelijke kwaliteit'.

Vandaar ook dit rapport, waar alle teksten samen gepresenteerd worden, aangepast waar nodig en voorzien van een korte inleiding waar al iets meer op de inhoud wordt ingegaan. Die inleiding volgt nu.

I. Inleiding

In complexiteit schuilt kwaliteit. Zo zou de titel van dit rapport kunnen geïnterpreteerd worden. Daar valt iets voor te zeggen. Complexiteit is iets dat door velen geschuwd wordt, maar die afschuw heeft evenveel te maken met de culturele achtergrond van de beschouwer als met de wereld waar hij naar kijkt. In die zin kunnen we de titel verklaren als een lof op de complexiteit van de dingen en de noodzaak zich daar in de wetenschap rekenschap van te geven.

In kwaliteit schuilt complexiteit. Zo bedoelen we het in de eerste plaats. Anders gezegd: bij de studie van kwaliteit, van wat mensen kwaliteiten van iets noemen, toont zich een grote complexiteit. Dat geldt ook voor ruimtelijke kwaliteit, iets wat nagestreefd wordt in het ruimtelijke beleid in Nederland, en waar we dus vrij goed bekend mee zouden moeten zijn. Ruimtelijke kwaliteit wordt in de beleidsteksten en in vele teksten die op het beleid gericht zijn, beschouwd als één eigenschap van één ruimte. Ruimte X kan eigenschap Y hebben, en Y kan 'kwaliteit' zijn. In wat volgt betogen we vanuit verschillende gezichtspunten dat kwaliteit op vele wijzen kan ingevuld worden, en dat de vele kwaliteiten die onderscheiden kunnen worden, op vele wijzen samenhangen, soms zelfs contradictorisch zijn.

De dubbelzinnigheid in de titel verwijst naar de meerduideligheid van het kwaliteitsbegrip. Neemt de graad van complexiteit toe in het begrip dat we hebben van ruimtelijke kwaliteit, dan moet logischerwijs de complexiteit van de kennisontwikkeling erover toenemen. Er is een duidelijke vraag naar kennisontwikkeling over ruimtelijke kwaliteit: steeds meer mensen zijn het erover eens dat bij ruimtelijke ontwikkelingen meer aandacht naar de kwaliteit van de veranderde omgevingen hoort te gaan. Stelt zich meteen de vraag naar wat kwaliteit is, en verder hoe we het kunnen bepalen of meten, hoe we er aan kunnen werken, er op kunnen sturen.

Nederland kent de bijzondere situatie dat men zich in verschillende kringen scherp bewust is van de noodzaak op permanente basis aan ruimtelijke kwaliteit te werken. Verklaar waarom dat hier en nu zo is, zou ons nu te ver voeren, maar een poging wordt verder in de tekst ondernomen. In ieder geval is de interesse er, en worden er middelen voor vrijgemaakt. Interessant is verder de opvatting dat werken aan ruimtelijke kwaliteit gelijktijdig dient te gebeuren met het ontwikkelen van kennis erover. Dergelijke opvatting toont zich heel letterlijk in de jonge maar invloedrijke organisatie Habiforum, die opgericht werd om door middel van meervoudig ruimtegebruik de ruimtelijke kwaliteit te verhogen in Nederland.

Over Habiforum handelt de eerste tekst. Er wordt in besproken hoe kennis over meervoudig ruimtegebruik en ruimtelijke kwaliteit in de organisatie opgebouwd en toegepast wordt, er wordt ingegaan op de vragen wat kennis is, kan zijn, hoe kennis zich kan verhouden tot praktijk, theorie, beleid, bedrijfsleven, disciplines. Met andere woorden wordt gekeken hoe Habiforum zich als kennisproducerende organisatie

beweegt in het veld van kennisopvattingen. Daarbij wordt gebruik gemaakt van concepten van enkele disciplines uit de menswetenschappen. Kennis over ruimtelijke kwaliteit moet bij uitstek beschouwd worden tegen dergelijke kennistheoretische achtergrond om helder over kennisontwikkeling op dit terrein te kunnen denken.

Maarten Jacobs' tekst, die daarop volgt, begint bij een theorie van ruimtelijke kwaliteit die altijd meervoudig is, een kwaliteit waaraan inhoud kan gegeven worden vanuit drie geldigheidsaanspraken (het juiste, het ware, het waarachtige). Met behulp van begrippen uit sociale en culturele theorie (bijvoorbeeld de organisatiekunde van Van Dyk en het discoursbegrip) zoekt hij naar mogelijkheden om de sociale processen in kaart te brengen die leiden tot verschillende en veranderde opvattingen over (ruimtelijke) kwaliteit. Inzicht daarin zou weer kunnen leiden tot een betere sturing binnen de ruimtelijke ordening op ruimtelijke kwaliteit, een doelstelling die ook bij Habiforum centraal staat.

Zowel Jacobs als Van Assche tasten af hoe begrippen worden geconstrueerd binnen groepen mensen en hoe eventueel kan ingegrepen worden op die constructies, hoe je in casu ruimtelijke kwaliteit kan versterken. Bij die zoektocht komen wetenschap, bedrijfsleven en overheid aan bod, en de veelheid aan sociale groepen, omdat deze alle een invloed hebben op wat er onder ruimtelijke kwaliteit verstaan wordt.

In de laatste tekst van dit rapport, *Kwaliteit als crisisproduct*, staat het kwaliteitsbegrip helemaal centraal. Synthetiserend wordt ingegaan op de wijze waarop het kwaliteitsbegrip sociaal geconstrueerd wordt en dus meervoudig wordt. In die analyse speelt het concept discours, dat ook in de andere teksten voorkomt, een belangrijke rol. Binnen een discours worden op samenhangende wijze een reeks begrippen gedefinieerd die samen een blik op de werkelijkheid vormen. Op dit proces zullen we in de volgende bladzijden regelmatig terugkomen. Binnen verschillende discours worden verschillende kwaliteitsbegrippen geconstrueerd en en gehanteerd. We hopen dat na lectuur van dit rapport de lezer ervan overtuigd is geraakt dat bewustwording van de vele consequenties die deze gedachte heeft, een groot aantal vragen en problemen uit de Ruimtelijke Ordening in een ander daglicht stelt, een daglicht dat meteen oplossingen dichterbij brengt.

II. Habiforum als netwerk, als discours, als innovatie- omgeving.

Paden naar kennis en ruimtelijke kwaliteit.

Kristof Van Assche

1 **Introductie**

Deze tekst handelt over Habiforum, over kennis en over ruimtelijke kwaliteit. Habiforum is een jonge Nederlandse organisatie, en men zou zich kunnen afvragen waarom lange theoretische epistels te produceren over zo'n recent verschijnsel. Waarom lang: omdat Habiforum zich met maatschappelijk zeer relevante zaken bezig houdt, omdat ze invloed heeft en potentieel veel invloed krijgt, omdat het veld waarop ze actief is, nu eenmaal complex is, en omdat ze als organisatie ook enige complexiteit vertoont. Waarom theoretische beschouwingen over een organisatie die vooral een betere benutting van praktijkkennis op het oog heeft en de ontwikkeling van nieuwe toepassingsgerichte kennis? Omdat theorie en praktijk, concreet en abstract, wetenschap en samenleving veel dichterbij elkaar staan dan vaak gesuggereerd wordt -meer hierover later.

Habiforum is zoals in de algemene inleiding gezegd een organisatie die zich toelegt op het aanmoedigen van kennisinnovatie op het gebied van meervoudig ruimtegebruik en ruimtelijke kwaliteit, dwars over de bestaande structuren van beleid, bedrijf en wetenschap heen. Idee is om kennis uit de verschillende lagen en velden te bundelen, vruchtbaar voor elkaar te maken, impliciete kennis te expliciteren, nieuwe verbanden te leggen, praktijkkennis te theoretiseren, theorie te praktiseren, en het beleid op dit alles beter laten in te spelen. De structuur die structuren overbrugt, is hierbij de *community of practice*, een groep mensen uit de verschillende structuren afkomstig, die kennis genereert over een bepaald onderwerp.

Om dergelijke kennisinnovatie te realiseren, dienen de betrokken mensen eerst en vooral te communiceren, en deels los te komen uit de kaders waarmee zij doorgaans de wereld om hen heen interpreteren. Habiforum is daarom niet alleen een netwerk van mensen, en een innovatieomgeving, maar ook een discours, een manier om naar de wereld te kijken en hem bespreekbaar te maken. Beter gezegd: een geslaagd Habiforum zou een nieuw discours moeten vertegenwoordigen. De verklaring van deze verbetering vindt u in de bladzijden die komen gaan.

Bij het loskomen van de vertrouwde interpretatiekaders, is het nuttig en wellicht noodzakelijk deze aan een onderzoek te onderwerpen, en het is hierbij dat deze tekst een dienst kan bewijzen. We ondernemen een poging om een aantal kernbegrippen te analyseren van verschillende discours over verschillende discours, begrippen die steeds weer gebruikt worden om verschillen tussen groepen mensen en hun rol in kennisontwikkeling en toepassing te beschrijven, begrippen als kennis, innovatie, wetenschap, theorie, discipline en anderen.

Een rechtstreekse analytische aanval op de begrippen meervoudig ruimtegebruik en ruimtelijke kwaliteit, zonder deze omweg, heeft grote kans vast te lopen in de kaders van het vertrouwde, het bekende, het niet-innovatieve dus. We gebruiken eigenlijk twee omwegen, die samenvallen met de hoofdmoten van onderhavige tekst. De eerste is polemisch en analytisch, getiteld *Vier stellingen omtrent kennis en kwaliteit*. De

tweede is analytisch en polemisch onder de titel *Compendium: zestien begrippen omtrent kennis en kwaliteit*, een beknopte encyclopedie van kernbegrippen die zoveel mogelijk aan elkaar refereren.

2 Vier stellingen omtrent kennis en kwaliteit

Inleidende beschouwing

Oorlog is de moeder van alle dingen, sprak Heraclitus van Efese zo'n 2500 jaar geleden. Nu zijn er vele interpretaties van die uitspraak te verzinnen, maar allemaal hebben ze gemeen dat een element van conflict productief is, zelfs noodzakelijk. Ook voor het intellectuele leven is conflict noodzakelijk. We zullen met het volgende stuk consequent een polemische toon aanslaan, niet om onszelf te profileren, wel om discussie uit te lokken, en zo de onderlinge posities beter te leren kennen en zelfreflectie te bevorderen. Habiforum verenigt een veelheid aan ideeën en belangen, en daarom alleen al is een constante zelfreflectie binnen het netwerk noodzakelijk. Om het polemische karakter van de tekst meteen zichtbaar te maken, is hij ingedeeld volgens vier stellingen.

Twee structuren zijn in de tekst over elkaar heen gedrapeerd. Enerzijds is hij ingedeeld volgens de stellingen, anderzijds is er een verhaal dat als een geheel vraagt geïnterpreteerd te worden. De stellingen hangen samen, bouwen min of meer op elkaar voort, en passen in een benadering die ik in zijn algemeenheid interpretatief zou noemen. Onze blik is duidelijk gekleurd door semiotiek -of interpretatietheorie-, kennissociologie, en een beetje kenleer en antropologie. De bronnen die we raadpleegden zijn slechts een deeltje van de hele tekenproductie door, rond en in Habiforum. Toch meenden we reeds enkele patronen te herkennen vanuit de gekozen invalshoek. Een aantal basisbegrippen worden onderzocht, hun definiëren en functioneren wordt zoveel mogelijk in de context geplaatst van groepen waarin ze functioneren en de beelden die deze groepen van zichzelf, de anderen en hun relaties hebben.

Zo passeren de begrippen kennis, innovatie, netwerk, interdisciplinariteit, kwaliteit, meervoudig ruimtegebruik de revue, tegen de achtergrond van een web van relaties tussen politiek, bestuur en wetenschap, en tussen verschillende wetenschappen in het bijzonder. Deze definitiekwesties vormen interessante academische haarkloverij, maar vooral onthullen ze veel over de genoemde beelden van en relaties tussen groepen, en geven daarom sleutelinformatie over de mogelijkheden en onmogelijkheden van samenwerking tussen groepen. Andere concepten genereren andere praktijken en het omgekeerde is eveneens waar. Op deze wijze bekritisieren ze bestaande praktijken van interdisciplinair onderzoek en geven suggesties voor de opbouw van een nieuwe methodologie. Genoeg inleiding. Laat de eerste stelling maar aanrukken.

2.1 De stukjes van de kennispuzzel veranderen van vorm, de puzzel zelf ook. De puzzel is dus een slechte metafoor.

Vaak gaat men ervan uit dat de wetenschap, of beter het geheel van wetenschappelijke kennis, iets is als een puzzel. Men gaat er dan van uit dat een volledige puzzel een volledig beeld geeft van de werkelijkheid voor zover we die willen beschrijven en begrijpen. Wij willen hier betogen dat de puzzel van vorm verandert, evenals de stukjes.

Met de veranderende puzzel bedoelen we dat het geheel aan wetenschappelijke kennis niet enkel aangroeit, maar ook verandert. Wat op het ene moment als wetenschappelijk wordt aanvaard, vervalt de volgende generatie tot religie, ideologie of bijgeloof. Dat kleine stukjes van vorm veranderen, betekent bij ons dat in de oneindig gedetailleerde realiteit telkens nieuwe verbanden gelegd worden tussen verschijnselen, waarbij oude verbanden verbroken worden. De meeste informatie die wordt opgevangen, brengt het niet tot echte waarneming, wordt irrelevant geacht voor wetenschappelijk weten. Wat wel relevant wordt, is historisch verschillend, en heeft gevolgen voor de relevantie van andere verschijnselen en objecten. Relevantie van kennis en aanvaarding van kennis vindt steeds plaats binnen een systeem, en dat systeem is historisch en maatschappelijk bepaald. In de taal van de puzzel: stukjes kunnen verdwijnen en de details van de tekening, de kleine lijntjes en kleurvlakjes, kunnen veranderen.

Een eenvoudig voorbeeld: indelingen van het plantenrijk in de middeleeuwen verschilden wezenlijk van de huidige: er is geen een op een relatie. Een soort van nu kan meerdere van de oude categorieën omvatten en omgekeerd; bovendien kunnen in de definities van categorieën elementen zitten die nu niet meer aanvaard worden als onderscheidend kenmerk: plant X is naast groot en blauw ook de plant die eenhoorns lokt. Toen was er een link tussen 'plant X' en 'eenhoorn'; nu is 'eenhoorn' –als stukje kennis- verdwenen, en is 'plant X' veranderd in variëteit 1 van soort Y en kleine vormen van soort Z. Hoe kan men in dat perspectief spreken van een onveranderlijke puzzel en vooral van kennisinnovatie als het opvullen van gaten in die puzzel?

Als grotere stukken van de puzzel kunnen de disciplines genoemd worden, een aantal kleinere stukjes die samen een object representeren, men denke aan de berghut op de voorgrond van de Matterhorn- puzzel. Nu geldt hetzelfde voor de grote stukken als voor de kleine: de disciplines veranderen in samenhang met de veranderende kennis. Verandering van disciplines vindt niet alleen plaats door opsplitsing van een oude in verschillende nieuwe disciplines. Bruno Latour, een Franse kennissocioloog, stelt in dit verband dat de toevallige groei van de wetenschap, gecombineerd met de toevallige aanwezigheid –cf uitvinding- van deze technieken en die methoden verantwoordelijk is voor de indeling van de interesses. De aanwezige wetenschappelijke kennis laat de uitvinding toe van de elektronenmikroscoop met eigenschappen die anders waren geweest bij een andere configuratie van de wetenschap. Op zijn beurt stuurt de structuur het waarnemingsvermogen van het

apparaat, de verbanden die makkelijkst aan het licht komen, en dus mede de structuur van nieuwe wetenschappelijke kennis.

Als nu de elektronenmikroskoop in verschillende disciplines tegelijk gebruikt wordt, en gecombineerd met nieuwe DNA- technieken, een revolutie teweeg brengt daar, dan ziet men niet alleen een specialisatie binnen de betrokken disciplines, maar evengoed de vorming van een nieuwe discipline, over de grenzen van de oude heen. Als naam kan men denken aan iets als ‘moleculaire wetenschappen’, een naam die aan de universiteit hier voor een studierichting wordt gebruikt. Dat men zoiets doet, geeft al aan dat er tenminste in wetenschappelijke kringen ook dergelijke nieuwe verbanden gezien worden, en de naamgeving zorgt voor een eerste institutionalisering van de nieuwe discipline.

Disciplines zijn met andere woorden nuttig en noodzakelijk omwille van hun organiserend vermogen, maar ze moeten nauwlettend in de gaten gehouden worden. Men moet zich steeds bewust trachten te blijven van het conventionele karakter van hun afgrenzing; dat niet doen is toelaten dat er interessante verbanden in de realiteit onderbelicht blijven. Het is trouwens vrij bekend dat een groot deel van vernieuwingen in een discipline komen door vertaling van vondsten elders; het resultaat, de nieuwe gemeenschappelijkheid van inzichten, methodes of technieken, is reeds aanzet tot een hervorkaveling van het kennislandschap. Soms worden disciplines een keurslijf, doordat ze net als alle sociale systemen de neiging hebben zichzelf in stand te houden, en doordat de structuur van disciplines op een gegeven moment verankerd zit in de structuur van allerlei instituties, van universiteiten tot ministeries. De combinatie van beide structuren geeft elk van beide een tijdlozer karakter, versterkt de tekenwaarde ‘tijdloos’, en daarmee ook ‘universeel geldig’.

Dat is natuurlijk niet zo. Het zou trouwens een ronduit vreemde aanname zijn dat de realiteit zich schikt naar de indeling van westerse universiteiten. Op de Zwitserse puzzel kan de berghut in een villa veranderen of verdwijnen. Kennis is niet statisch, maar dynamisch, ze is ‘flow’, niet ondanks maar precies door haar gebondenheid aan een context. Iets wordt altijd kennis in een kader van veranderingsprocessen en collectieve leerprocessen. In de realiteit liggen geen stukjes kennis voor het oprapen, neen, iets wordt kennis als het als dusdanig geïnterpreteerd wordt door een wetenschappelijk aangeschreven groep en daar zo functioneert. Omdat de context verandert, is de kennis zelf ook onderhevig aan veranderingsprocessen.

Voor Descartes was de realiteit van dingen voldoende en volledig beschreven met de eigenschappen beweging en uitgebreidheid. Echte kennis is voor hem dat wat quantificeerbaar is. Hij ging er van uit dat beweging en uitgebreidheid de enige quantificeerbare eigenschappen en dus reële eigenschappen zijn. Hij veronderstelde blijkbaar dat de technische en mathematische hulpmiddelen tot quantificering volledig door hem beschreven waren, m.a.w. ook tijdloos. Omdat er achteraf toch andere middelen werden gevonden, veranderde de hoeveelheid kennis en het zoekdomein ervoor; realiteitswaarde werd toegekend aan andere eigenschappen. Door de ontwikkeling van andere disciplines wordt nu ook realiteit toegekend aan niet- quantificeerbare gegevens. Interesses in een maatschappij veranderen, en

sommige inzichten kunnen pas ontstaan en ingang vinden na het verwerven van andere inzichten: veranderingsprocessen en leerprocessen.

Michel Foucault, Frans filosoof en historicus, noemde de discipline als een van de uitdunnende principes van denken en spreken, een selectieprincipe. Nu zouden we willen wijzen op een bijzonder gevaar van het verabsoluteren van de grenzen en indeling van de eigen discipline, op een gevaar van het denken in termen van puzzels en het gradueel opvullen daarvan. Dat heeft namelijk allerlei nare gevolgen voor interdisciplinair of transdisciplinair onderzoek –hoe u het wilt. Als men te sterk vanuit de eigen denkstructuren vertrekt, bestaat er de kans dat de meewerkende disciplines als geschakelde selectieprincipes gaan werken, als een reeks filters waar nog nauwelijks iets doorkomt. Dit kan ook anders geformuleerd worden: als elk van de deelnemende disciplines strak aan de eigen concepten vasthoudt, en verwacht dat andermans concepten in de eigen termen te vertalen zijn, begint de zoektocht naar een gemeenschappelijke taal op een noodlottige manier. Een gemeenschappelijke taal is nodig bij interdisciplinair onderzoek, jazerker, maar daarbij zal men moeten aanvaarden dat concepten uit andere disciplines ingevoerd worden en mogelijk schuren tegen de eigen discipline, deze moet men dus constant in vraag durven stellen. Anders, bij een zoektocht naar gemeenschappelijk begrippen die voor elk meteen begrijpelijk want reeds intern aanwezig zijn, komt men tot een extreme verarming van de realiteit en de mogelijke kennis daarvan. Door de geschakelde filters sijpelt nauwelijks nog kennis, en het probleemoplossend vermogen en toegevoegde waarde van dergelijk interdisciplinair onderzoek is nihil.

Een voorbeeld: de behoeftenpiramide van Maslow. Maslow, een psycholoog, maakte een onderscheid tussen primaire en secundaire behoeften. Deze laatste kenden weer een hiërarchie. Bevrediging van de lagere is noodzakelijk om tot de hogere te komen. Waarom dit voorbeeld? We zien dat de behoeftenpiramide buiten de psychologie heden ten dage een veel groter succes heeft dan binnen de psychologie. Daar wordt ze binnen de meeste stromingen als verouderd, afgedaan beschouwd. Buiten de psychologie, in veel andere disciplines, is er behoefte aan een mensbeeld in allerlei modelsituaties, een mensmodel of modelmens waarvan het handelen verklaard kan worden. In meer exact of technisch georiënteerde disciplines ziet men dan een mens opduiken die zijn belangen nastreeft, op rationele wijze –rationele egoïst- en die belangen worden –meest impliciet– geïnterpreteerd als behoeftes. Voor die behoeftes bestaat er dan het eenvoudige en heldere model van Maslow.

Doordat eenvoud en helderheid in exacte en technische middens veel sterker met waarheid geassocieerd worden dan in menswetenschappelijke middens, krijgt het model een extra bekoring in de vreemde omgeving. Het reikt bovendien snel een oplossing aan, een brug waar weinig energie in de constructie kruipt. Punt is dan wel dat het een brug naar nergens kan zijn, een brug naar een imaginaire constructie van wetenschap B door wetenschap A, sterk verschillend van het zelfbeeld van B. Het zal duidelijk zijn dat bij dergelijke benadering een synergetische meerwaarde van interdisciplinair onderzoek achterwege blijft.

Om nog even terug te komen op Maslow, kunnen we daar vanuit vele kanten kritiek op leveren. Habermas zou kunnen zeggen dat belangen niet zonder meer in

behoeften kunnen vertaald worden, en dat belangen of interesses de uiteindelijke verklarende factor van menselijk handelen zijn. De Nederlandse econoom Tinbergen zou kunnen zeggen dat er voor behoeftes geen a priori structuur of hiërarchie kan bestaan, dat ze noodzakelijkerwijs relatief en sociaal bepaald zijn: er is geen absoluut verlangen naar een groot huis, maar als het huis van alle omwonenden veel groter is dan het jouwe, is er een goede kans dat je zelf een groter zal willen en het jouwe als klein ervaren. De Franse ethicus Rene Girard zou zelfs kunnen zeggen dat je bij uitstek verlangt wat de andere heeft of begeert, om welke reden dan ook. Daarmee is dan de verklarende factor begeerte of verlangen genoemd. Maslows behoeftes zijn nauwelijks combineerbaar met de hele psycho- analytische traditie.

Lacan zou kunnen zeggen dat het verlangen oneindig is, zich op de meest onvoorspelbare dingen kan hechten, om de meest onvoorspelbare redenen – het systeem achter de onvoorspelbaarheden moet dan door de analyticus ontrafeld worden. Freud zou kunnen zeggen dat een behoefte absoluut niet bevredigd hoeft te zijn om tot een hoger te komen, dat de niet- bevrediging zelfs een belangrijke motor is achter de productie van zgn hogere kunstuitingen, door het psychische proces van sublimatie. Berlioz schreef zijn meesterwerk, de symphonie fantastique, voor een vrouw die hij nooit kreeg. Zijn onbeantwoord verlangen werd niet onderdrukt maar gesublimeerd in de productie van het kunstwerk. (Wat niet betekent dat het kunstwerk daarom kan herleid worden tot een eenduidig teken van dat verlangen; het staat ook in een traditie, veronderstelt een publiek, enzovoorts.)

En toch staat buiten de psychologie Maslow nog overeind, door de verraderlijke valkuilen van een slecht opgevatte interdisciplinariteit. We zien hier dat de lenende discipline de ontlenende tot een karikatuur maakt in dezelfde beweging, tot een stereotype. Daarbij komt nog dat dit niet steeds een symmetrisch proces is: de stereotypering in een richting kan veel groter zijn dan omgekeerd. Dat heeft ondermeer te maken met machtsverhoudingen tussen disciplines die de facto meespelen bij interdisciplinair onderzoek. Bij de terecht gewenste alfa- beta- gamma samenwerking, kan men het niet als een externe of anderszins onbelangrijke factor zien dat de macht in maatschappij en in wetenschap doorgaans bij beta en gamma ligt. Daardoor kunnen zij makkelijker selecteren uit alfa wat eenvoudig inpasbaar is in hun modellen van kennisontwikkeling, terwijl het onderwerp kennisontwikkeling historisch een alfa- onderwerp is, en dus de meeste kennis over kennisontwikkeling weggegooid wordt of minstens genegeerd wegens niet compatibel. Punt is hier dat over het al of niet compatibel zijn beslist wordt door mensen die het minste interesse hebben in de ‘vreemde’ inzichten, omdat het toepassen daarvan de eigen machtspositie en het eigen wereldbeeld wel eens zou kunnen ondergraven.

Alles wat we in het bovenstaande aan de kaak wilden stellen, het samenhangende geheel aan vooronderstellingen, willen we het discours van de puzzel noemen. Als we ervan uitgaan dat Habiforum als kennisnetwerk een hoop kennis uit verschillende disciplines verzamelt en wil integreren, dan kunnen we zeggen dat Habiforum een meta- discours produceert, noodzakelijkerwijs een gemeenschappelijke taal construeert. Die taal kan nooit vrij zijn van vooronderstellingen over wat kennis is, hoe die functioneert, en verder wat realiteit is. Jammer genoeg lijkt het erop dat het

discours van de puzzel is binnengeslopen in Habiforum. Frequent voorkomende begrippen als ‘kennislacune’, ook ‘kennisinfrastructuur’ duiden daarop, evenals het reeds bekritiseerde stereotyperen van bepaalde samenwerkende disciplines. De wijze waarop problemen in het algemeen gedefinieerd worden, is ook een aanwijzing -we verwijzen hier naar stelling 4, en geven nu een voorbeeld van een problematische probleemstelling. Het is geen voorbeeld uit een Habiforum- project, maar ons inziens wel een erg relevant geval.

Een belangrijke impuls voor het onderzoek naar meervoudig ruimtegebruik was de constatering van minister Pronk dat er veel meer ruimteclaims dan reële hectaren zijn. Er wordt een probleem gedefinieerd: er is een objectief ruimtegebrek. Er is nu een tekort aan ruimte en daarvoor moet er een oplossing komen; aangezien we België niet mogen annexeren van de VN, moeten we de ruimte intensiever gaan gebruiken: zoals een sportzaal polyvalent of meervoudig. Goed. Maar. Gebrek: Pronk geeft getalsmatig tekorten aan, wat zit daar achter? Men gaat er stilzwijgend van uit dat men alle verlanglijstjes mag optellen. Dan ontstaat er een probleem met de oplossing waarvan men politiek kan scoren. De oplossingsrichting wordt gezocht binnen eenzelfde redeneertrant en binnen de bestaande categorieën: de fictieve getallenlogica wordt doorgetrokken om tot fictieve oplossingen te komen.

Dit kan niet, en om meerdere redenen. Blijven we even bij het voorbeeld, dan kan men allereerst al stellen dat optellen van verlanglijstjes onzinnig is omdat er altijd een strategisch element in de getallen van de verschillende partijen zit: de veemarktstrategie. Vervolgens omdat men moet aanvaarden dat er bij ruimte bijna altijd meer vraag dan aanbod is: gingen de Russen Siberië veroveren uit ruimtegebrek? Iedereen wil zoveel mogelijk krijgen in de rol van vertegenwoordiger van een belangengroep; daarom moet men als overheid die rol niet absoluut nemen. Mensen zitten immers in vele rollen, die niet steeds door de belangengroepen met lijstjes vertegenwoordigd worden. De mensen met de lijstjes spelen vaak de rol van *rational fool*, rationele egoïst, de mens zoals hij vaak voorgesteld wordt in economische theorieën (aldus sprak Nobelprijswinnaar economie Amartya Sen.)

Een overheid mag niet meer uitgaan van de traditionele belangengroepen en van een exclusief mensbeeld van rationele egoïsten. Dat dat vaak wel gebeurt, duidt op een sterke invloed van economische metaforen in het overheidsdenken op niet-economische terreinen. En zowel de ruimtelijke inrichting als de kennisontwikkeling daarover verschillen zo sterk van de echte economie dat men hier over metaforen hoort te spreken. Het toont ook de gespletenheid van een overheid die zich wil terugtrekken –met een technocratische rol waar een economisch discours bij aansluit– maar zich ook wil blijven ontfermen over alles en iedereen. Men moet hier dus niet van lijstjes uitgaan, die het probleem en dus de realiteit traditioneel definiëren en het dan gaan oplossen, maar na de lijstjes de realiteit van verschillende kanten bekijken, beslissen of er een probleem is, en dan weer uiteenlopende hoeken bezigen om het op te lossen. Met andere woorden: om tot realistische probleemdefinities en dus relevante kennisontwikkeling te komen dient de overheid als opdrachtgever ook zichzelf en de relaties met de traditionele belangengroepen telkens opnieuw te overdenken.

Algemener gesteld: de realiteit en de categorieën daarbinnen mogen nooit onkritisch verondersteld worden, maar horen net inzet te zijn van de eerste en belangrijkste discussie: wat is de realiteit voor wie, en voor wie en waarom dient zich daar een probleem aan. Daarna komen de oplossingsrichtingen. Anders komt men met oplossingen die vooral functioneren in een wereld die gedefinieerd is door politiek-strategische belangen. Of de oplossing die functioneert binnen zo'n discours ook wetenschappelijk gefundeerd kan worden, is zeer de vraag. 'Meervoudig ruimtegebruik combineren met ruimtelijke kwaliteit' is zo'n spreuk die buiten de politiek eigenlijk zijn betekenis verliest, maar door de invloed van de politieke op de wetenschappelijke wereld en dus het politieke op het wetenschappelijke discours, als doelstelling voor wetenschappelijk onderzoek verschijnt.

Het wetenschappelijk onderzoek dat de doelstelling onkritisch overneemt moet dan wel uitgaan van de puzzelmetafoor. Technisch onderzoek sluit makkelijker bij de puzzel aan omdat het ook makkelijk aansluit bij een technocratische opvatting van de overheid. Het is zo dat een technocratische zelfbeschrijving bij de overheid en een technocratische wereldbeschouwing in de wetenschap hand in hand gaan, elkaar versterken. Een overheid als opdrachtgever heeft vanzelf de neiging die onderzoeksresultaten te bestellen die de eigen vooronderstellingen bevestigen, onderzoek waarin de wereld als eenvoudig controleerbaar, technisch beheersbaar wordt voorgesteld. Daarom is het belangrijk dat er constant zelfreflectie plaatsvindt. In het geval van interdisciplinair onderzoek bestaat anders het vermelde gevaar dat men tot pseudo- interdisciplinair onderzoek komt, omdat sommige denkrichtingen passief of actief buitengesloten worden, andere tot stereotypes herleid.

Een mechanisme dat daarbij speelt, is alleszins dat de vraagstelling op zich al groepen onderzoekers ontmoedigt, omdat ze een evident leesbaar teken is van de dominantie van politiek over wetenschap, van toegepast over fundamenteel onderzoek, van beta en gamma over alfa, en de volledige desinteresse voor wat er in alfa gepresteerd is. Een mooie prestatie voor de doelstelling van een interdisciplinair onderzoeksprogramma.

2.2 Elke kennisinnovatie ontstaat en verspreidt zich in een netwerk. Habiforum is dus welbeschouwd niks nieuws.

Wees niet bang voor deze en de volgende stellingen: ze krijgen minder uitleg dan de eerste en zijn minder agressief van toon. Hopelijk agressief genoeg om enige polemiek te veroorzaken. We willen voor deze tweede these onze vriend Bruno Latour weer in stelling roepen. Volgens Latour speelt retoriek een belangrijke rol bij wetenschapsbeoefening: men moet steeds mensen overtuigen dat iets nieuws waar en relevant is om het verder te onderzoeken en ingang te laten vinden. Mensen die zich zuiver met wetenschap bezighouden en de mythe creëren van een wetenschap los van maatschappelijke inmenging, kunnen dat doen dankzij anderen die wel connecties leggen en maatschappelijke instanties en politici overtuigen geld te investeren in zuivere wetenschappers. De wetenschap zelf legt een netwerk van kennis en instituties over de hele wereld aan, met kennis die enkel binnen het netwerk absolute geldigheid heeft. Dat netwerk is een deel van een veel groter netwerk, waar het op rust, dat van maatschappelijke belangen, techniek, universiteiten. Om Latour te citeren: *“doorgronden wat feiten en machines zijn is hetzelfde als doorgronden wie de mensen zijn.”* En *“de geschiedenis van de technowetenschap is grotendeels de geschiedenis der versterkingen die langs netwerken verspreid liggen om de combinatie, trouw en samenhang van sporen die werking op afstand mogelijk maken, te versnellen.”* Combineerbaarheid, stabiliteit en mobiliteit van geconstrueerde feiten is noodzakelijk om over een groot gebied informatie te verzamelen, ze op een plek te concentreren en accumuleren. Die concentratie en accumulatie zijn noodzakelijke kenmerken om nu en hier van wetenschap te kunnen spreken.

Dat hele proces verloopt langs netwerken van mensen en laboratoria -of ruimer kennisinstituten- zodat in deze betekenis Habiforum als kennisnetwerk niks nieuws is. Waar Latour over spreekt zijn netwerken die ongeveer samenvallen met de discipline- grenzen. Elke discipline heeft zijn eigen netwerk, zijn eigen manier om controverses te beslechten, zijn eigen manier om bondgenoten te mobiliseren. Habiforum als interdisciplinair project zou dus een netwerk vormen over de verschillende netwerken heen, of beter: verschillende netwerken doorkruisend. Dat er invloed vanuit maatschappij en politiek is, is niet slecht; het is gewoon realistisch ze als deel van het netwerk te beschouwen. Wel gevaarlijk is het om snel een nieuw netwerk op te zetten. De bestaande netwerken zijn namelijk langzaam gegroeid, gesedimenteerd welhaast, niet- gepland en voorzien van een extreem geraffineerde machinerie van evenwichten en feedbacks.

Nu is de volledige structuur en werking van de bestaande netwerken nauwelijks in kaart gebracht, door een aantal zorgvuldig gekoesterde mythen over een zelfstandige, waardenvrije, objectieve, realistische enzovoort wetenschap. Daarom is het ook extreem moeilijk zelf een nieuw netwerk te gaan ontwerpen zonder sommige van de balansen te verstoren. Vergelijk met een stad: de oude steden, langzaam gegroeid, zonder eenheidsplan zijn vaak hoger gewaardeerd dan snelle grootschalige ontwikkelingen. Ook in dat geval maken een aantal in stand gehouden mythes - ondermeer de architectenesthetiek- het moeilijk zicht te krijgen op de werkelijke betekenisgeving van stedelijke omgevingen.

Een voorbeeld van een verstoorde balans: politici mogen dan deel zijn van het netwerk dat wetenschap en dus feiten maakt, de vormgeving van de relatie tussen politici of bestuurders en andere delen van het netwerk kan niet vrij zijn, moet aan bepaalde voorwaarden voldoen. Men ziet dat al te directe toelevering van kennis aan politici of bestuurders verkeerd uitpakt: nieuwe ideeën zonder rijping en met onvoldoende context die in de politieke of bestuurlijke arena komen, worden sneller afgemaakt, en hun verdere ontwikkeling dus afgeremd. Enige vorm van afscherming, een soort semi- permeabel membraan is nodig rond de omgeving van kennisontwikkeling. Zonder dat komt de wetenschappelijke logica onvoldoende aan haar trekken, wordt ze te snel geofferd aan een politieke of bestuurlijke logica.

Als de hele maatschappij optimaal wil profiteren van de wetenschappelijke ontwikkelingen moeten bestuurlijke, politieke en wetenschappelijke logica -of zo men wil discours- zich in een evenwichtssituatie bevinden. Politici hebben eigen motieven, en kunnen door korte- termijn politiek de wetenschappelijke ontwikkeling op langere termijn frustreren. Wetenschappers vinden alles interessant en kunnen de korte termijn of de maatschappelijke relevantie uit het oog verliezen -waarmee niet gezegd dat alle wetenschap maatschappelijk relevant moet zijn. Dit laatste voorbeeld is een cliché, maar het laat wel zien dat de constructie van een nieuw netwerk geen sinecure is. Mensen blijven bovendien mensen, met verschillende rollen, uiteenlopende belangen en motieven, en een plek in meerdere netwerken. Als iemand in de eerste plaats fysicus is en daarna lid van een interdisciplinaire onderzoeksgroep, zal hij ook binnen die laatste groep vaak als fysicus blijven denken. Dit sluit aan bij wat ik bij de eerste stelling zei over de noodzaak om de eigen categorisering in vraag te stellen. Indien dit niet gebeurt, dan is het nieuw netwerk gedoemd een oppervlakteverschijnsel te blijven. Anders gezegd: om een nieuw netwerk te bouwen moeten de bestaande netwerken veranderen.

Omdat de bestaande netwerken gekoppeld zijn aan en versterkt worden door allerhande instituties waar de overheid inspraak in heeft, en omdat vele wetenschappers zich wentelen in de zekerheden van de bestaande instituties en hun intellectueel leven daar ook op oriënteren, lijkt het me onmogelijk een nieuw netwerk te bouwen zonder de bestaande instituties te veranderen, en bij die verandering moet de overheid een sterk sturende rol spelen. Anders heeft de hele onderneming weinig kans op slagen, tenzij men de doelstelling erg bescheiden interpreteert. Denksystemen, zowel als sociale systemen, hebben immers de neiging zichzelf in stand te houden. Men kan dan resumerend zeggen dat Habiforum als netwerk niks nieuws is. Als men wel een nieuw netwerk wil, echt nieuwe kennisontwikkeling, moeten ook de instituties inzet van onderhandeling worden. Indeling van wetenschap, indeling van de overheid en een constante vormgeving van de relaties tussen overheid, wetenschap en samenleving zijn een noodzaak voor een werkelijk nieuwe vorm van kennisontwikkeling. Dat vereist echter een inspanning waarvoor de noodzaak en de mogelijkheid mij onbekend zijn.

Tot slot van deze stelling nog een gevaar van vermenging van netwerken: innovatie doet zich voor na sedimentatie, sedimentatie -van stukjes kennis- doet zich voor binnen een netwerk. Diegene die stapje 12 zet wordt enkel innovator door de

mensen van stapjes 1 tot 11. Netwerken mengen betekent bodems mengen met een andere geschiedenis van sedimentatie. Vooral men mengt moet men mengingsregels opstellen, om geen giftige bodem te krijgen, en om niet het gevaar te lopen dat allebei de logica's verloren gaan. Dat soort regels is wat de psycholoog-kunsthistoricus Ernst Gombrich 'rules of trespassing noemt'. Constructie van deze regels vereist wederzijdse reflectie, veroorzaakt vertraging, maar geeft een grondslag aan meer realistische innovatie. Regels zijn dan geldig voor de duur van een interdisciplinair project, en kunnen pas later getest worden op grotere algemeenheid. Maslow mag niet kunnen binnen Habiforum: dat is één netwerk uitbreiden in plaats van er meerdere te verbinden.

2.3 Het netwerk kan dwingend en beperkend zijn, en binnen het netwerk zullen zich subsystemen vormen die zich evengoed kunnen sluiten als openen ten opzichte van de omgeving. Een structuur van netwerk en communities of practice is dus geen voldoende voorwaarde voor werkelijke innovatie.

Uit de vorige twee stellingen volgt eigenlijk reeds de derde. Hier zou ik echter de term discours willen gebruiken in de betekenis die Michel Foucault eraan gaf. Een discours is een manier van spreken over de werkelijkheid, een samenhangend geheel aan vooronderstellingen over die werkelijkheid, daaraan gekoppeld een blik die sommige dingen naar voren haalt, andere onderbelicht laat. Men kan stellen dat elk van de deelnemende netwerken aan Habiforum een discours is, en Habiforum zelf poogt een unificerend discours of een metadiscours te prouceren -vgl het zoeken naar een gemeenschappelijke taal hogerop. Na stellingen 1 en 2 is het duidelijk dat men met behulp van macht, bijvoorbeeld de macht van het geld, wel verbindingen kan maken, maar dat die de neiging hebben of oppervlakkig te blijven of een van beide partners sterk te reduceren.

De gezamenlijke taal moet samen geonstrueerd worden, waarbij elke partner de eigen identiteit riskeert te verliezen. Dat risico vermijden loopt vaak uit op de twee vermelde ontsnappingswegen aan echte interdisciplinariteit. Men kan dan de term veranderen in transdisciplinariteit en poneren dat een standpunt boven de disciplines moet ingenomen worden, maar zo'n positie is theoretisch onmogelijk. Er is geen denken buiten de discours. Men kan niet a priori een verbindend discours maken los van de bestaande. Zelfs op het niveau van de taal in letterlijke zin, waar een lossere band met denkcategorieën mag verondersteld worden, zien we dat laboratoriumtalen enkel aanslaan als mensen er zich voldoende in kunnen herkennen en de praktische noodzaak erg groot is, zoals bij pidgintalen op afgelegen eilandengroepen. Esperanto was nooit een succes en kon geen succes worden.

Een vruchtbaar meta- discours construeren is vrijwel onmogelijk. De wezensvreemdheid van het artificiële discours tegenover de deelnemende discours heeft naast de genoemde nog andere onaangename gevolgen. Zo is het unificerende discours sterk dwingend. Nu is het typerende voor elk discours dat ze een raam van mogelijkheden vormen, sommige dingen makkelijker laten ontdekken dan andere, en

daardoor vanzelf macht of dwang representeren. Als de deelnemende disciplines zich echter moeten inpassen in een meta- discours dat is opgevat als een algemene deler van interesses -zie de geschakelde filters- een dat bovendien in zijn samenhang sterk bepaald is door een buitenwetenschappelijke logica, dan moet men spreken van een discours waarbij het dwingende en beperkende karakter primeert op het vrijheidsscheppende en mogelijk makende.

Vanzelfsprekend loopt het niet zo'n vaart, en zal het gebruik van standaard Habiforum- vocabulaire -als zich dat verder ontwikkelt- meer draaien rond een aangepaste zelfpresentatie naar een kant toe dan rond een werkelijke aanpassing aan het unificerende discours. Maar in dat geval is Habiforum helemaal een vernislaag. Men moet dus trachten, bij een werkelijk ambitieuze doelstelling voor het netwerk, de constructie van een gemeenschappelijke taal tot deel van het onderzoek verklaren. En noodgedwongen een meer chaotische beginperiode aanvaarden. De zekerheid en veiligheid die men bij het gebruik van een a priori- discours creëert, zijn schijnveiligheid en schijnzekerheid, contraproductief op middellange termijn.

Binnen het overkoepelende Habiforum- netwerk worden dan deelnetwerken onderscheiden, de communities of practice. Dat betekent dat men het hele kennislandschap grondig wil verkavelen, nog losser van de bestaande disciplines komen. Op zich lovenswaardig. Onder stelling 2 bespraken we een aantal moeilijkheden om tot een nieuw en gebalanceerd netwerk van kennisproductie te komen, niet zomaar een samenraapsel van onderzoekers. Loskomen van de bestaande netwerken is moeilijk, omdat de bestaande netwerken verbonden zijn met bestaande groepen waaraan men voor een deel zijn identiteit ontleent, en met bepaalde categorieën, gedeeld binnen die groepen en eveneens identiteitsvormend -minstens sturend voor het denken.

Door middelen anders te verdelen, aan andere voorwaarden te verbinden, kan men oude connecties loswrikken (de opmerkingen over instituties gelden nog evenzeer). Echter, als men deelnetwerken gaat oprichten, dan zal de neiging ontstaan terug te keren naar de oude netwerken en dus de vertrouwde en veilig gevoelde categorisering van de wereld. Oude informele relaties kunnen in dat geval door de structuur en het prestige van Habiforum een formeler karakter krijgen, een institutionalisering, en oude netwerken kunnen zich verstarren en sterker dan vroeger afsluiten van de omgeving, d.i. afhankelijk van het perspectief de andere disciplines of de andere communities of practice. In de communities kan zich makkelijk een schadelijke vorm van *group think* ontwikkelen die regelrecht ingaat tegen het beoogde interdisciplinaire karakter van Habiforum, en wel omwille van de hogerop beschreven mechanismen.

Daarom is het strikt noodzakelijk de vorming van de communities of practice niet aan de deelnemers zelf over te laten, om ze tegen zichzelf te beschermen. Een vorm van sturing van bovenaf is hiervoor noodzakelijk. Als men dan toch een werkelijk nieuw netwerk wil bouwen, moet men de kennis die reeds aanwezig is over de werking van dergelijke netwerken ook gebruiken. Veel blijft onvoorspelbaar, maar vermijdbare fouten moeten alleszins vermeden worden. De sturende instantie moet

al zeker onafhankelijk zijn en een evenredige machtsverhouding tussen de deelnemende disciplines kennen.

2.4 Essentieel voor de openheid en de innovatieve kracht van het netwerk is een constante reflectie op en constructie van de definities. Dus geen voorafgaand onderzoek naar vaste definities van ruimtelijke kwaliteit en meervoudig ruimtegebruik die de facto slechts circuleren binnen enkele van de subsystemen.

Vier volgt logisch uit 1, 2 en 3. Een nieuw netwerk opbouwen, als nieuwsoortige omgeving voor kennisontwikkeling, met oog op een nieuwe inter -of transdisciplinariteit, is synoniem voor de constructie van een nieuw discours. Daarbij moeten de deelnemende discours zichzelf en elkaar eerlijk in kaart durven brengen en aanvaarden dat ze zelf zullen veranderen, de eigen identiteit op het spel zetten. Een nieuw, verbindend discours toont zich in een gemeenschappelijke taal, maar kan daar niet toe herleid worden. Een gemeenschappelijke taal kan en mag op haar beurt niet herleid worden tot een gemeenschappelijk vocabulaire. Een vocabulaire samenrapen is eenvoudig, een taal construeren moeilijker, bij een discours ligt het door de kleine afstand tot de categorieën en mechanismen van het denken nog moeilijker. Daar raakt men sterker aan de identiteit van de deelnemers, is dus meer weerstand te verwachten. Er is dus een kracht die discours tot taal en taal tot vocabulaire wil herleiden. Die kracht is -naast bvb de stereotypering van de andere-een van de vele verschijningsvormen van de drang tot zelfbescherming en expansie van de deelnemende denksystemen en sociale systemen.

Een voor de hand liggende start is partijen binden door een gemeenschappelijke vraagstelling en doelstelling. Daarmee is meteen een begin van vocabulaire en taalvorming zichtbaar. In stelling 1 gaven we al een belangrijk voorbeeld -dat van de algemene onderzoeksvraag voor Habiforum- waaruit bleek dat de vraagstelling hier al teken was van sterke invloed van een buitenwetenschappelijke logica en van een eenzijdige wetenschapsopvatting. Natuurlijk, er is altijd een startpunt nodig. Wat ik hier wil betogen, is dat de termen van de vraagstelling, zeker omdat ze functioneren als startpunt voor een gemeenschappelijke taal, constant in vraag moeten gesteld worden. Anders bestaat het gevaar dat de buitenwetenschappelijke logica en de eenzijdige wetenschapsopvatting zich via de gemeenschappelijke taal, die nooit een *wetenschappelijke* discours zal worden, zullen verspreiden over alle deelnemende netwerken. Op die manier zou de Habiforum newspeak zich gedragen als vehikel van buitenwetenschappelijke macht.

Gezien de bestaande preferente links tussen sommige wetenschappen en wetenschapsopvattingen en politiek en administratie, kan dat alleen maar leiden tot een verdere institutionalisering in de oude richting, tot een conservatieve revolutie. Sommige wetenschappelijke discours komen dan nog meer dan vroeger in de verdringing, andere raken sterker verstrengeld met buitenswetenschappelijke discours. Kernpunt is dat er in dat geval nooit een wetenschappelijk discours kan komen dat de netwerken verbindt.

Hierboven en in stelling 1 analyseerden we wat er aan vooronderstellingen achter de onderzoeksvraag zit, en trachtten we de kritische potentie van het blootleggen van die vooronderstellingen te gebruiken om aandachtspunten voor de toekomst te belichten. Nu zou ik een aanzet willen geven voor een verdergaande analyse van dezelfde onderzoeksvraag, een dieper graven in de onderliggende structuren, met een begin van herinterpretatie in wetenschappelijke richting.

‘Kwaliteit’, als positieve gewenste kwalificatie van een object of situatie, wordt vaak gebruikt als er een probleem is waargenomen of ervaren. Mensen hebben altijd kwaliteit nagestreefd, dit ontkennen zou een ahistorische opstelling zijn, bovendien neerbuigend over het verleden en vooral vroegere beleidsmakers en wetenschappers. Veelvuldig en obsessief spreken over kwaliteit is een teken van verandering in het kwaliteitsbegrip. In ruimer perspectief kan men spreken van een symptoom, of een indexicaal teken, onbewust gecommuniceerd, van een verandering in discours. Het veranderende discours in kwestie is het politiek- bestuurlijke discours over de ruimtelijke inrichting van Nederland, in Nederland.

Als men kwaliteit als iets positiefs opvat, de bestaande situatie als negatief, en dan zegt de situatie te willen veranderen door toepassing van kwaliteit, dan heeft men een fraai voorbeeld van een tautologie, een cirkelredenering, een schijnoplossing. Bij de voorstelling van ‘kwaliteit’ als iets dat nieuw en ontdekt is -in tegenstelling tot oud en sociaal geconstrueerd- hoort de mogelijkheid tot zoeken naar vaste criteria. Men postuleert het bestaan van een objectief kwaliteitsbegrip, men postuleert tegelijkertijd dat dit de oplossing van allerhande problemen moet zijn, en wil dat vervolgens terugvinden in de realiteit. Bijzonder interessant zijn de pogingen om dan de gewilde structuur terug te vinden in de weerbarstige werkelijkheid. Het vaststellen van criteria is op zich al een teken van krampachtig vasthouden aan de oude denkcategorieën. Bij een echt nieuwe visie hoort echt nieuw denken, waarbij men moet aanvaarden dat er andere invulling van het kwaliteitsbegrip *gevraagd* is vanuit de maatschappij. Wat onvlucht wordt door onkritisch en objectiverend gebruik van het kwaliteitsbegrip is een visie op de werkelijkheid die veel complexer is dan gewenst, veel minder stuurbaar dan gewenst, en de collectieve verantwoordelijkheid bij beslissing tot een nieuwe invulling.

‘Meervoudig ruimtegebruik’ is evengoed zo’n begrip. Ruimtegebruik is altijd meervoudig. Wat zou er trouwens verstaan moeten worden onder ‘enkelvoudig ruimtegebruik’? Als men het gebruik van een landbouwgebied als enkelvoudig beschouwt, wordt de definitie van ‘gebruik’ sterk verarmd: enkel de landbouwer zou dan het gebied gebruiken, en wel als economisch gebruiker, met economische doelstellingen en methodes. Nu spreekt het voor zich dat de boer ook niet-economisch naar het eigen land kan kijken, dat toeristen er rondrijden, anderen er gewoon doorrijden, dat dieren er ‘gebruik’ van maken, en gewoon de aanwezigheid van een als ‘ongeschonden’ ervaren buitengebied voor stedelingen ook een rol vervult. Enkelvoudig ruimtegebruik is dus een ad hoc constructie van bestuurders en politici, een noodzakelijke vervorming van het verleden en heden om een verzwegen tegenpool van meervoudig ruimtegebruik te krijgen. Weer hebben we te maken met een indexicaal teken, een symptoom: er wordt in de gemeenschap een probleem

aangevoeld, er is iets mis met de combinatie van functies die we nu kennen. Weer wordt een begrip geconstrueerd om het op te lossen. De term gaat een eigen leven leiden, het bestaan van de term zou al tot een oplossing van het probleem leiden door betere beschrijving van het net ontdekte.

Antropologisch zou men zoiets kunnen beschouwen als een omkering van het zondebok- principe. De gemeenschap beslist bij een probleem dat het kwaad wordt toegeschreven aan iets of iemand. Als dat of die wordt vernietigd of gestraft, is het kwaad weg. Hier wordt een begrip geconstrueerd dat het goede moet brengen; het begrip wordt van cultuur tot natuur omgetoverd, en de oplossing kan gepresenteerd worden als reeds aanwezig in de dingen zelf. We moeten enkel goed kijken, de dingen laten spreken, ernaar luisteren, ermee rekening houden, en het probleem is opgelost. Zoals meermalen gezegd, is het begrip echter onkritisch ontstaan binnen de oude denkkaders, is het een bezwering van de angst voor het nieuwe, voor alle problemen die wisselingen van denkkaders met zich mee brengen. Habiforum mag zich niet laten betoveren door dergelijk linguïstisch fetisjisme: evenmin als de voorstelling van een heilige een handelende goddelijke kracht kan oproepen, kan de voorstelling van een concept de geassocieerde werkzame kracht tevoorschijn halen.

De lezer- luisteraar zou de indruk krijgen dat ik politici of bestuurders als domkoppen beschouw. Niets is minder waar. Een van de dingen waar ik op wilde wijzen met het geanalyseerde voorbeeld, is dat bestuurlijk- politieke logica en wetenschappelijke logica verschillen, en dat de discours waarin die logica's functioneren, weliswaar allerlei verbintenissen aangaan, maar niet tot elkaar herleid mogen worden. Over de complexiteit van bestuurlijk- politieke logica heb ik wel degelijk een hoge pet op. De context daarvan schetsen, met een belangrijk accent op retoriek en besluitvorming, is geen doelstelling op dit moment. Wat werd gepresenteerd, is een blik vanuit vnl sociale wetenschappen op de verhouding tussen wetenschap en politiek, en tussen wetenschappen onderling, om daaruit conclusies te kunnen trekken naar Habiforum, als kennisnetwerk, als discours, als innovatie-omgeving. Daarom valt het niet binnen de interne logica van de tekst om de zelfbeschrijving van politici en bestuurders er bij te betrekken.

Toch zou ik daar één opmerking over willen maken. Volgens mij is de fetisjistische omgang met taal waarvan sprake, ook binnen de bestuurlijke logica op termijn contraproductief. Als men begrippen als ruimtelijke kwaliteit en meervoudig ruimtegebruik op dergelijke wijze mystificeert, als toverspreuk gebruikt, wordt de kracht daarvan systematisch overschat. Noodzakelijkerwijs volgt een teleurstelling. Nadien is het hele concept verdacht, en meteen alle verwante concepten die met het woord uitgedrukt kunnen worden. Daar volgt dan weer uit dat er -bij lang geheugen- een jammere verarming van het bestuurlijke vocabulaire en dus denkrepertoire optreedt en dat het bestaande cynisme versterkt wordt.

Een mogelijke oorzaak is de sterkte van economische metaforen in bestuurlijke kringen, waarop hogerop reeds gewezen werd. Als men er van uitgaat dat het a priori, los van de maatschappelijke ontwikkelingen, nodig is om regelmatig een nieuw bestuurlijk product op de markt te zetten, creëert men onbedoeld en onbewust vele

onaangename neveneffecten, onder andere de neiging om zich tot linguïstisch fetisjise te wenden. De analogie tussen economie en bestuur heeft zoals elke analogie zijn beperkingen, en het gevaar bestaat constant dat teveel parallellen getrokken worden, dat het analogie- karakter uit beeld verdwijnt en men de twee domeinen vereenzelvigd. Hier zijn de waarschuwendende woorden van Cicero op hun plaats: *Omnis comparatio claudicat*, elke vergelijking loopt mank.

Na de hoofddoelstelling van Habiforum in een lang voorbeeld geanalyseerd te hebben, keren we terug naar de stelling. In een intellectuele risico- omgeving als Habiforum is dynamiek in het conceptgebruik altijd een goed teken. In eerdere passages wezen we al op de noodzaak het vocabulaire en de gemeenschappelijke taal tot inzet van discussie te maken, van constante reflectie. En dus niet vooraf een ambitieus maar onrealistisch framework te gaan opzetten waar alle ontdekkingen achteraf ingepast worden. Dan worden de ontdekkingen zo geconditioneerd dat er niks echt nieuws uit kan komen en dat een aantal bekritiseerbare verhoudingen en machtsverhoudingen bevestigd en versterkt worden. Ook werd er reeds op gewezen dat een startpunt nodig is om het gesprek te beginnen. Daarom is het belangrijk van bij het begin opgestelde definities te beseffen dat ze *preliminair* zijn, na nieuwe bevindingen en onderhandelingen telkens bijgesteld moeten worden.

Ook een verzameling economische metaforen als het gedachtengoed rond 'kennismanagement' kan zeker zijn nut hebben, maar mag niet als een ontijdelijk kader beschouwd worden. Ook hier gelden de opmerkingen van daarnet over de beperktheid van economische metaforen: in consensus moet beslist worden tot waar de vergelijking tussen kennis en andere productcategorieën kan gaan. Wat nu een goed verbindend discours lijkt, kan straks ook overboord gaan. Subtieler uitgedrukt: de concepten van de jonge discipline kennismanagement moeten mee in vraag worden gesteld. Mogelijkerwijze komt er een nieuwe vorm van of theorie over kennismanagement tevoorschijn als nevenproduct van een geslaagd Habiforum-netwerk over enkele jaren.

Zorgvuldig moet vermeden worden om redeneringen op te bouwen die een kennis - als- voorraad of kennis- als- puzzel opvatting vooronderstellen. Dergelijke opvattingen belemmeren immers zoals onder stelling 1 betoogd het zicht op werkelijke innovaties. Zorgvuldig ook moet gekeken worden naar de condities die de toepassing van managementconcepten stellen aan de concepten over kennis. Wat kan kennis wel en niet zijn? Wat is het beeld van een maatschappij die voorondersteld wordt? Wat is een innovatie? Jawel, nieuwe kennis, maar wat is nieuw? Als men dingen die als nieuw beschouwd worden op een bepaald moment en een bepaalde plek in zijn algemeenheid beschouwt, dan ziet men allereerst dat er een sterke koppeling is tussen het 'nieuwe' van een bepaald concept -of voorwerp- en plek en moment.

Er werd reeds op gewezen dat systematisch de rol van voorgaande kleine kennisstapjes -het sediment- vergeten wordt. Zoiets past in de puzzelmetafoor en in een naïef objectiverende opvatting over wetenschap. Als de resulterende stap uitvergroot wordt, en de ontdekker tot genie of alleszins uitzonderlijk denker

verklaard, dan is het bij dergelijk grof beeld makkelijker om enkel stukken van een puzzel te zien, om de constructie van realiteit en feiten in al zijn prozaïsche details weg te toveren. Iets kan bovendien als nieuw en relevant te voorschijn komen uit een kleine verandering in context; die verandering kan een nieuwe ontdekking zijn, maar evengoed een ander aanvoelen van de werkelijkheid in de hele maatschappij. Van onderuit kan dat aanvoelen, via een reeks vertalingen, zich laten gelden in de wetenschap.

Iets dergelijks duidde Foucault aan met de term *épistèmè*, een ander kennen dat zich na en door een systematische aaneenschakeling van toevalligheden toont in een herstructurering van de wetenschappelijke discours. Ook bij de filosoof Heidegger treffen we vergelijkbare opvattingen aan. Dat betekent dat voldoende plaats voor discontinuïteit en toeval moet gelaten worden in theorieën over kennisontwikkeling. Het wijst er ook weer op dat de structuur en organisatie van wetenschap en overheid *contingent* zijn, evengoed anders hadden kunnen zijn. En veranderen. En dat daarbij een zelfkritische houding van overheid en wetenschap nodig is om de rol van katalysator van ontwikkelingen te laten primeren op de rol van weerstand tegen ontwikkelingen. Vanzelfsprekend speelt dat dilemma sterker bij de overheid, omdat die enerzijds minder de ontdekkende dynamiek van de wetenschap heeft, en anderzijds via politici sterker de hete adem van een beweeglijke maatschappij in de nek voelt.

Zo kan men niet langer accepteren dat technocraten de werkelijkheid zo voorstellen alsof er vaststaande feiten zijn, die met elkaar soms conflicteren, wat objectieve problemen geeft, en dat na onderzoek van de feiten een ingreep het probleem hoort op te lossen. Dergelijk monopolie over de beeldvorming rond werkelijkheid en bestuur is niet meer aanvaardbaar, omdat elk van de technocratische vooronderstellingen in allerlei wetenschappen onderuit gehaald worden, en omdat gelijktijdig er vanuit de maatschappij voldoende signalen zijn dat men de buik vol heeft van technocraten. Die zijn niet te vereenzelvigen met technologen of technici - laat ons duidelijk zijn.

Voorgaande paragrafen wezen er voorbeeldsgewijs op dat alle gebruikte concepten in vraag moeten gesteld worden, ook diegene die gebruikt worden bij de definitie van de beginsituatie. Een van de valkuilen die zo vermeden wordt, is het uitbreiden van een netwerk ten koste van andere netwerken, in plaats van de constructie van een nieuw netwerk. Begindefinities moeten steeds als *preliminair* gezien worden, als hypothesen. Een onderneming als het opstellen van ontijdelijke of anderszins vaste criteria voor kwaliteit of meervoudigheid, moet onvermijdelijk leiden tot ofwel een schipbreuk, ofwel tot een eenzijdigheid van denken die interdisciplinair werk bij voorbaat verziekt en eigenlijk onmogelijk maakt. Dus tot een schipbreuk van het hele project.

Slotbeschouwing

Laat ons de vier stellingen nog even op een rijtje zetten.

- 1. De stukjes van de kennispuzzel veranderen van vorm, de puzzel zelf ook. De puzzel is dus een slechte metafoor.*
- 2. Elke kennisinnovatie ontstaat en verspreidt zich in een netwerk. Habiforum is dus welbeschouwd niks nieuws.*
- 3. Het netwerk kan dwingend en beperkend zijn, en binnen het netwerk zullen zich subsystemen vormen die zich evengoed kunnen sluiten als openen ten opzichte van de omgeving. Een structuur van netwerk en communities of practice is dus geen voldoende voorwaarde voor werkelijke innovatie.*
- 4. Essentieel voor de openheid en de innovatieve kracht van het netwerk is een constante reflectie op en constructie van de definities. Dus geen voorafgaand onderzoek naar vaste definities van ruimtelijke kwaliteit en meervoudig ruimtegebruik die de facto slechts circuleren binnen enkele van de subsystemen.*

Ik hoop dat hiermee voldoende speldenprikken zijn uitgedeeld om de discussie weer wat aan te wakkeren. Na het voorgaande moge het duidelijk zijn dat de zelfreflectie die plaatsvindt een essentiële voorwaarde is tot slagen voor Habiforum als netwerk, als discours en als innovatie- omgeving. Zelfreflectie impliceert een nieuwe zelfbeschrijving en die verandert in eenzelfde beweging als het beeld van de anderen. Zulke bijstelling van beelden en de denkcategorieën die daar bij horen, zal constant aan de orde moeten zijn.

Nu zou men de indruk kunnen krijgen dat letterlijk alles en iedereen geherdefinieerd moet worden om echt interdisciplinair onderzoek te doen en om de relatie met overheid en bestuur hedendaags vorm te geven. Dan verzandt men in een moeras van onderhandelingen vooraleer er onderzoeksresultaten komen, en worden de instituties onwerkbaar, zou u kunnen zeggen. We hebben er met duidelijke retorische bedoelingen op gehamerd dat al deze definities en (machts)verhoudingen op het spel staan, en dus steeds nauwlettend in het oog moeten gehouden worden. Wat er ook werkelijk moet worden geherdefinieerd, hangt af van de spelsituatie, om het oneerbiedig uit te drukken. Om nog eens de eigen partijdigheid te benadrukken zou ik willen zeggen dat een grotere inbreng van de sociale wetenschappen de onpartijdigheid van de wetenschap zou bevorderen en meer onvermoede samenhangen in de realiteit kan aantonen.

Met het gebruik van de woorden partijdigheid, retoriek en spelsituatie zijn we weer aanbeland bij de Heraclitus van het begincitaat, voor wie oorlog de moeder van alle dingen is. Oorlog en retoriek zijn verwant en in een interdisciplinaire discussie is het vinden van bondgenoten, evenals het bouwen van versterkingen een zaak van levensbelang. Niet voor niets doorspekt Latour zijn visie op wetenschapsonwikkeling en de constructie van feiten met een op Macchiavelli geënt vocabulaire. Erkenning van de rol van retoriek en conflict in de feitenbouw hoeven niet te leiden tot cynisme. Hun werkzaamheid versluieren door hun afwezigheid te suggereren, komt vrijwel altijd het dominante discours ten goede. Dan is het moeilijk

te spreken van een echt nieuw discours, een echt nieuw netwerk, een werkelijke innovatie- omgeving. En daar willen we toch naartoe?

3 Compendium: zestien begrippen omtrent kennis en kwaliteit

Wat in de stellingen naar voren kwam, heeft vanzelfsprekend achtergronden. Een deel van die achtergronden werd reeds toegelicht in de teksten bij de stellingen. Een deel bleef onbelicht. In wat volgt zullen we enkele aspecten uit de stellingenteksten vanuit een iets ander perspectief systematiseren. Waar de stellingen op elkaar voortbouwden, en trachtten een blik op kennisontwikkeling vanuit algemeen perspectief te ontvouwen, op zodanige wijze dat vooral het discussie- bevorderende karakter naar voren kwam, zullen we nu een en ander trachten te thematiseren volgens kernbegrippen. In het kleine compendium dat aldus ontstaat, kunnen weer nieuwe verbanden oplichten en reeds gelegde verbanden beter relief krijgen. Na de kernbegrippen ondernemen we een poging om enkele relaties tussen de behandelde kernbegrippen te ontrafelen.

Als kernbegrippen beschouwen we voorlopig: *kennis, innovatie, netwerk, macht, politiek, wetenschap, praktijk, theorie, discipline, discours, gebeugen, ruimtelijke kwaliteit, retoriek, teken, community of practice*. Niet alle verbanden kunnen belicht worden. Merk wel op dat de definities die gegeven worden zuiver operationeel zijn, d.w.z. geconstrueerd zijn om een bepaald doel te dienen. Dat doel is het verhelderen van het complexe werkveld van Habiforum vanuit het perspectief van hedendaagse interpretatietheorie, sociologie en filosofie, en het achterhalen van een aantal gevolgen daarvan voor de wijze waarop Habiforum zijn doel kan nastreven. Dat doel is ongetwijfeld het bevorderen van interdisciplinair georiënteerde kennisinnovatie rond ruimtelijke kwaliteit.

3.1 Community of Practice

Elke organisatie heeft een structuur en een schaduwstructuur. De structuur is het officiële organigram, het patroon van interacties dat vastgelegd is in afspraken vooraf. De schaduwstructuur komt voort uit het feit dat de organisatie ook een sociaal systeem is, een groep mensen. Persoonlijke interesses, sympathieën, antipathieën, gelijkaardige functies of problemen, conflicten allerhande, dat alles geeft verbanden tussen mensen die in uiteenlopende lagen en hoeken van het organigram zitten. Een kant van het schaduwstelsel -volgens sommigen is het een synoniem- is de community of practice. Volgens sommige definities is ze de groep mensen binnen een organisatie die vergelijkbare taken uitvoeren, volgens andere strekt ze zich buiten de organisatie uit, waarbij het ongestructureerde en onvoorspelbare karakter van de community nog beter benadrukt wordt.

De verbanden die de community of practice vormen, hebben voor de organisatie verschillende betekenissen. Enerzijds vormen ze een potentiële bedreiging voor de stabiliteit, anderzijds zijn ze een belangrijke bron van innovatie. Innovatie wordt bevorderd door communicatie over vergelijkbare problemen en situaties en ook doordat invloeden van buiten de organisatie -onder andere inzichten in andere organisaties- vanzelf binnenkomen. Het lerend effect van de communities kan groot en voor de organisatie van beslissend belang zijn. Als de procedures in een organisatie te rigide worden, te weinig afgestemd op de reële variatie aan situaties, kunnen vanuit de communities of practice veranderingen binnensluipen, in de procedures of uiteindelijk in de organisatiestructuur zelf. Communities of practice werken zo innovatie, zelfsturing en zelfvormgeving in de hand. Met dat laatste begrip verwijzen we naar het autopoiesis- begrip van de Duitse socioloog Niklas Luhman, de grondlegger van de sociale systeemtheorie. Autopoiesis geeft aan dat elk systeem zichzelf vormgeeft, een beeld van zichzelf opbouwt en daarnaar handelt. Strategisch handelen en aanpassen aan een omgeving kunnen nooit zuiver zijn, de omgeving wordt steeds deels gecreëerd.

Communities of practice hebben meestal een narratief aspect. Verhalen, anecdotes, roddels worden doorverteld, en hebben een sterk leereffect. Sociale banden binden de groep worden versterkt, de groepsidentiteit gedefinieerd los van de formele organisatiestructuur. Soms heeft de community op de werknemer meer invloed dan de formele structuur, kunnen bijvoorbeeld de gevolgen van een sociale uitsluiting zwaarder doorwegen dan sancties van hogerhand. Over aanpassingen aan de omgeving -of creatie van een omgeving- werd reeds gesproken. Op het eigenlijke taakvlak van de community wordt kennis over deze aanpassingen en andere kennis vaak overgedragen in narratieve vorm. De narratieve structuur, het verhaal, is een eenvoudige manier om complexe situaties te schetsen, complexe problemen samen te vatten en op te laten lossen door voorbeeld- figuren waar men zich mee kan identificeren, of in de soep te laten laten lopen door tegenvoorbeelden. Soapseries vervullen voor een groep mensen een vergelijkbare oriënterende functie, zij het dan voor andere rollen, als ouder, echtgenoot etc.. Ook daar worden complexe maar herkenbare situaties opgevoerd, en worden de oplossingen en mislukkingen als model gebruikt voor het dagelijkse leven. Dagelijks leven en theater nemen elkaar als model, en ook hier vangen we iets op van het sociaal geconstrueerde karakter van de realiteit.

In andere samenlevingen, bijvoorbeeld jagers- verzamelaars zien we dat sociale groepen ook rond functies groeien en omgekeerd. Onze hedendaagse communities of practice zijn sociale groepen die rond functies groeien, maar het omgekeerde kan evengoed voorkomen. Groepen identificeren zichzelf in tegenstelling tot anderen, en de functies kunnen veranderen als de context verandert. Etniciteiten betekenen ook in elke context iets anders, en een groep kan in het land van oorsprong collectief de

laag ingeschatte functie A hebben, en in een nieuw thuisland de elitefunctie B vervullen, terwijl de het zelfbeeld van sociale eenheid wel blijft bestaan.

In Habiforum zien we een organisatie die zichzelf nadrukkelijk vormgeeft als een verzameling communities of practice -met toegevoegde structuren. Elke organisatie kan tot op zekere hoogte zo bekeken worden. Belangrijk verschil is dat de schaduwstructuur hier de structuur geworden is. Men mag echter niet verwachten dat daarmee de schaduwstructuur zal verdwijnen. Omdat de deelnemers van de Habiforum- communities of practice ook nog andere rollen vervullen (zie verder) zullen de oorspronkelijke organisaties hier als schaduwstructuur gaan fungeren, krijgen we twee interpretatiekaders die heen en weer naar elkaar verwijzen. Julia Kristeva sprak over intertekstualiteit, over een hele reeks teksten die doorschemeren in een bepaalde tekst, en als we tekst en interpretatiekader beide als teken opvatten, dan kunnen we een analogie zien tussen dat principe bij teksten en bij organisaties. In een organisatie zijn tekens van oudere organisaties merkbaar, en tekens van andere organisaties waar werknemers vroeger zaten of tegelijkertijd inzitten. Verscheidene rollen combineren laat sporen na in elk van de rollen die we spelen, omdat er nu eenmaal iets als een persoonlijkheid bestaat die eenheid schept, en omdat er binnen die persoonlijkheid een onderbewustzijn is dat ook bij mensen die de rollen volledig willen scheiden een eenheid verraadt. Deze verwijzing tussen rollen is dus een van de redenen waarom organisaties naar elkaar verwijzen, bedoeld en onbedoeld, bewust en onbewust.

Wordt de schaduwstructuur de structuur en omgekeerd, dan krijgt men een institutionalisering van de informele banden. Daardoor veranderen ze van karakter. Omdat de nieuwe organisatie -in casu Habiforum- toch nieuwe en meer verplichtingen oplegt dan de oude informele, omdat bepaalde charmes verdwijnen, omdat de toegangsprocedures veranderen, is er een reële kans dat het innovatieve karakter van de community of practice, gekoppeld aan het opene, informele, vlottende, onvoorspelbare, vermindert. Oude relaties worden immers gebetonneerd en nieuwe zijn moeilijker dan voorheen te maken. Tegelijk valt te verwachten dat er een schaduw van de schaduw ontstaat, een schaduwstelsel van de tweede orde, waar links in het netwerk weer instabieler, korter, onverwachter zijn, waar onverwachte toegangen kunnen gevonden worden. Als de avantgarde bourgeois wordt, ontstaat er vanzelf een nieuwe avantgarde.

Tenslotte wijzen we even op de paradox in Habiforums communities of practice, die dat in de letterlijke betekenis helemaal niet zijn. Bij Habiforum worden theorie en praktijk verenigd in de communities, die evengoed communities of theory zouden kunnen heten. Bij de eigenlijke community of practice is een activiteit de bindende factor; men voert een vergelijkbare taak uit. Bij Habiforum is er een combinatie van mensen die een vergelijkbare taak uitvoeren en mensen die over dat veld van taken reflecteren. De diversiteit van de groep is groter, de bindende factor minder sterk maar wel duidelijk. Idee is om inzichten uit de theorie vruchtbaar te maken voor de praktijk en omgekeerd. Praktische en theoretische kennis worden tegelijkertijd ontwikkeld, deels uit elkaar afgeleid. Dat zou een Habiforum- ideaal kunnen zijn.

3.2 Discipline

Een discipline is een tak van de wetenschap, een indeling van het weten, een beperking van het discours (zie aldaar) volgens Foucault. Dat laatste is het omdat de indeling van weten -en spreken- in disciplines vanzelf bepaalde verbanden gaat benadrukken en andere moeilijker zichtbaar maakt -

doordat disciplinegrenzen moeten overschreden worden. Deze grenzen worden versterkt en gefortificeerd omdat binnen de afgescheiden gebieden mensen bewegen die als groep allerlei codes ontwikkelen, ook codes die losstaan van het eigenlijke kennisobject, omdat ze eigen methodes gaan ontwikkelen die de blik versluieren op bepaalde connecties, omdat de noodzakelijke kennis om aan wetenschap te doen vermeerderd, omdat die kennis per discipline anders doorgegeven en gepresenteerd wordt in het onderwijs.

Binnen disciplines worden theorieën opgebouwd, methodes ontwikkeld, en apparaten gebouwd en aangewend die voortbouwen op elkaar, zo dat de grenzen verder versterkt worden, het steeds moeilijker wordt ze te overschrijden. Disciplines hebben de natuurlijke tendentie zich van elkaar te verwijderen. Men is steeds geneigd terug te grijpen op het bekend, wat geleerd werd, wat collega's zeggen in congressen en tijdschriften die per discipline georganiseerd zijn. Als iets nieuws binnenkomt in een oude discipline, iets uit een andere overgenomen, zal dat zich enkel kunnen handhaven als het nieuwe aangepast wordt aan de context van de ontvangende discipline -zie de opmerkingen over mengtalen hogerop. Het helpt als er een algemeen gevoel van ontredde in de ontvangende discipline heerst. En dat diegene die introduceert in zijn discipline een solide reputatie heeft. (Reputatie -vooral van anderen- is nog zo'n beperkende factor van het spreken.)

Ze hebben dus de neiging zich van elkaar te verwijderen, maar crisissituaties helpen om toch weer bruggen te slaan. Als men het standpunt aanvaardt dat kennis contextgebonden is, en werkelijkheid sociale constructie, dan kan men ook inzien dat kennis in een bepaalde periode aan de cultuur is gebonden. De discours van een periode evenals de diverse disciplines kunnen dan vergelijkbare grondpatronen vertonen die revelerend zijn voor het weten van een tijd, door Foucault de epistémè genoemd. Die episteme kan ook het ontstaan en verdwijnen van bepaalde disciplines helpen verklaren -volgens Foucault, en hij werkt zelf de voorbeelden uit van psychologie, criminologie en enkele andere. Disciplines verwijderen zich van elkaar, voortbordurend op dezelfde grondpatronen, die de bruggen toch mogelijk blijven maken. (Een grondpatroon kan bijvoorbeeld zijn een opvatting over wat een mens is, zijn verhouding tegenover God, de rol van God in de huidige schepping, een opvatting over gelijkheid in zijn vele gedaantes -analogie, embleem, symbool, emulatie, sympathieën- en dat grondpatroon mag gekoppeld worden aan de Renaissance.)

Tussen disciplines kunnen per periode analogieën aangetoond worden die minder te maken hebben met een noodzakelijke ontwikkeling vanuit de vorige gegevens in elke discipline, en meer met een ander zicht op kennis en de kennende mens tegenover een vorige periode, een zicht dat zich overal laat gevoelen. Ook voor Heidegger, die toch vanuit een heel andere filosofische boek komt (de fenomenologische, waar een transcendentiaal kennend subject centraal staat; zie 'discours') is kennis geen loutere ontdekking van een onveranderlijk aanwezige werkelijkheid. Voor hem doet het Zijn zich voor op een historisch bepaalde wijze, is het kennen anders per periode, waarbij zoals bij Foucault sterke discontinuïteiten kunnen optreden. (Denken is danken voor hem, waarmee gezegd dat men als mens geen controle heeft over de oorsprong van onze gedachten, dat iets nieuws vaak niet te forceren valt, vaak binnenvalt. Daarom is volgens hem dankbaarheid en bescheidenheid passend voor de kennende mens. Hoe het Zijn zich voordoet, is volstrekt onvoorspelbaar, en Heidegger spreekt zelf van 'het lot')

Disciplines zijn dus -teruggrijpend op de stellingentekst- geen deelverzamelingen van de eeuwige puzzel der kennis, maar veranderen mee met de veranderende stukjes, en doen zelf nieuwe stukjes ontstaan.

3.3 Discours

Discours is een Frans woord dat oorspronkelijk synoniem stond aan een redevoering, gesproken of de schriftelijke neerslag ervan. Later is het woord uit zijn retorische context getreden, en is het 'het woord' gaan betekenen, of wat er over een onderwerp zoal gezegd werd op een bepaald moment. Sinds Michel Foucault -en later Habermas- heeft het een meer technisch- filosofische of sociologische of historische invulling gekregen -Foucault begaf zich voortdurend op de snijvlakken van deze drie disciplines. Het is dan ingebed in een context waarbij kennis over de realiteit als geconstrueerd, discontinu, toevallig en groepsgebonden werd opgevat, en daarmee die realiteit zelf. Discours werd de blik in een periode van een groep op een deel van de realiteit die aspecten daarvan deed oplichten en andere onderbelicht liet, die bepaalde trekken toegankelijk maakte en andere ontoegankelijk.

De discours maken de wereld toegankelijk en construeren hem in eenzelfde beweging: buiten de discours is er geen wereld. Er is misschien een en ander, maar buiten het spreken -buiten de taal die alle denken mogelijk maakt- is er voor de mens geen denken en dus geen realiteit, en waarover men niet spreken kan, moet men zwijgen, wist Wittgenstein ons al te vertellen. Dezelfde Wittgenstein probeerde het (filosofische) denken te ontdoen van de 'beheksing door de taal', maar voor Foucault - en dat is een kerngedachte die hij willens en nillens met de structuralisten deelt- is de taal net constitutief voor ons denken over de realiteit en voor die realiteit zelf. Om deze redenen is het niet raadzaam discours in het Nederlands te gaan vertalen als 'spreken', of 'taal', of 'vertoog', omdat die woorden connotaties hebben die liefst niet meespelen bij het meer technisch- wetenschappelijke gebruik. Door het gebruik van het oorspronkelijke Franse woord in deze context, wordt de aandacht vanzelf meer gericht op de technische, niet- alledaagse invulling.

Onbewuste elementen spelen steeds een rol in discours. Een discours is niet de optelsom van wat gezegd wordt, maar een een frame, een structuur van collectief bewuste en onbewuste elementen die aanwezig zijn in een bepaalde cultuur op een bepaald moment en die de interpretatie van verschijnselen door individuen sturen. Wat iemand zegt, schrijft en denkt is in meerdere mate dan hij denkt bepaald door die structuren, die discours. Hij kan niets denken los van de discours. Dit betekent niet dat hij herleid kan worden tot een discours. Discours zijn verweven met rollen, achtergronden, geschiedenissen, en zoals er ook meer dimensies aan een persoonlijkheid zijn, zo ook zijn er meerdere discours op een eigen wijze vervlochten in die persoonlijkheid, meer zelfs, ze vormen de persoonlijkheid.

*Foucault schreef aan het einde van *Les Mots et les Choses* de beroemde woorden neer dat de mens aan het verdwijnen is als een gelaat dat in het zand op het strand getekend is, en door de golven wordt uitgewist. Daarmee bedoelde hij niet dat de mens zijn identiteit zou verliezen, maar wel dat de mens als autonoom kennend subject had afgedaan, als transcendentiaal subject in Kantiaanse termen. Een transcendentiaal subject is elke mens volgens Kant, een structuur die voor alle mensen gelijk is, en de waarneming vormt zonder er zelf door gevormd te worden. De mens zou een autonoom kennend wezen zijn. Volgens Foucault en de structuralisten is die opvatting van de mens achterhaald, en wordt de mens wel degelijk door dingen buiten hemzelf bepaald, door structuren. Dat zijn in de eerste plaats talige structuren, en die tonen zich in discours. De discours vormen het subject, laten niet toe alles uit te drukken wat hij wil, drukken zonder dat hij het wil of beseft dingen uit ook, over hemzelf, zijn groep, zijn tijd.*

Ruimtelijke inrichting is bij uitstek een conceptueel veld waar vele discours elkaar treffen -zie ondermeer onder 'theorie'. In de stellingenteksten werd er reeds voor gewaarschuwd dat Habiforum er zich voor moet hoeden een al te dwingend meta- discours te ontwikkelen.

3.4 Geheugen

Geheugen is er letterlijk genomen alleen bij individuen: dat wat mogelijk maakt zich iets te herinneren, wat toelaat oude feiten weer voor de geest te halen, wat door combinatie van oude feiten nieuwe kennis mogelijk maakt. Wat op individueel vlak als nieuwe kennis wordt ervaren, hangt evident af van een goede werking van het geheugen. Als men zich niets herinnert is elke kennis nieuw en is innovatie een triviaal begrip. Als men zich meer zou herinneren, dan kan innovatie voortkomen uit het ontdekken van nieuwigheden en het afleiden van nieuw uit oud. Metaforisch is er wel een collectief geheugen: niet aanwijsbaar als een structuur of configuratie van impulsen in de hersenen, maar wel in het beeld dat een cultuur van haar eigen kennis heeft, een beeld dat traceerbaar is in de discoursen die in de cultuur functioneren.

Zoals een individuele levensgeschiedenis constant geberinterpreteerd wordt -leerde de psycho-analyse- zo is dat ook het geval met het collectieve geheugen. Beelden van het verleden worden constant gecreëerd om identiteit te verlenen aan groepen, plekken en aan gebelen van kennis. Oude beelden worden dus tegelijkertijd afgebroken, of opgeborgen, naar het collectief onderbewuste verbannen. Het collectieve geheugen mag niet als een massief geheel gezien worden; het is een complex van beelden die in de verschillende discoursen van het verleden leven. Constante herordening van het verleden produceert ook nieuwe feiten en nieuwe verbanden tussen eerder geïsoleerde feiten. Levi- Straus zei al dat het raster dat men over de geschiedenis legt, bepalend is voor de vorm van de geschiedenis, voor de feiten die men afzondert, en dat de vormgeving van het raster deels onbewust en cultuurbepaald verloopt.

Geheugen van de groep en geschiedenis hangen onverbrekelijk samen. Ook bij de productie van kennis geldt dat principe. Wanneer een discipline zich vernieuwt -of nieuwe kennis disciplinegrenzen wil overschrijden- impliceert dat steeds een bepaald beeld van de geschiedenis van de betrokken discipline(s). Om iets nieuws te produceren moet het collectieve geheugen soms lege plekken gaan vertonen: wanneer een groep mensen die samen een discipline uitmaken er van uitgaat dat de belangrijke vragen opgelost zijn, dat het hele veld van mogelijke kennis bestreken is, en vooral verder verrijnd dient te worden, heeft dat vanzelf gevolgen voor de manier waarop vragen worden gesteld, problemen onderkend, en dus voor de innoverende kennis die er uit komt.

Op het moment dat een van de meer fundamentele categorieën van de discipline in vraag worden gesteld, wordt meteen de geschiedenis ervan in vraag gesteld, herschreven. Dan ziet men een leegte in het collectieve geheugen, een verband dat verbroken wordt. Het gat dat in de kennis ontdekt -eigenlijk geconstrueerd- wordt, wordt vaak vergezeld van een gat in het geheugen -een verlies van de zekerheid die men meende te hebben over een oude oplossing, en het verlies van bepaalde aspecten van die oude oplossing zelf. Dit kan helpen verklaren waarom sommige theorieën steeds weer vergeten en herontdekt worden. Een constante herordening van het geheugen, en de al dan niet bewuste constructie van gaten erin, is een voorwaarde voor een constante vernieuwing van kennis.

Kijken we naar ons veld van ruimtelijke planning, dan zien we dat in Nederland het collectieve geheugen in belangrijke mate bepaald wordt door een technocratische visie op het vakgebied. Het collectief is de groep van vakgenoten die zich ermee bezig houden. Kennisontwikkeling wordt vaak gezien als het opbouwen van een gereedschapskist waarmee men problemen kan oplossen. Het verleden van het vakgebied is dan een reeks oplossingen van problemen en de dingen die we daaruit geleerd hebben. Zolang het beeld van de geschiedenis van de eigen discipline niet verandert, is het moeilijk om op een andere manier aan kennisontwikkeling te doen. Men kan zeggen: het gereedschapskistje willen we verrijken met elementen uit andere disciplines, of we willen samen met andere disciplines nieuwe gereedschappen gaan vervaardigen. Als men daarbij de grenzen en structurering van de eigen discipline -en dus de geschiedenis ervan - niet in de discussie betreft, krijgt men hoogstwaarschijnlijk niets dat later als doorbraak zal bestempeld worden. Het collectieve geheugen kan als beperkende factor optreden voor innovatie, als denkstructuur die als alle andere mogelijkheden creëert door er andere te versluieren.

Een gewoonte om problemen te gaan zoeken in een bekend veronderstelde realiteit, zal noodzakelijkerwijs in de weg staan van een denkwijze waarbij men zich steeds weer afvraagt wat de realiteit is, waar we naartoe willen, en vervolgens pas problemen gaat definiëren.

3.5 Innovatie

Innovatie komt nooit uit het niets. Het is niet enkel waar dat een vondst altijd voortbouwt op het vorige, het is zo dat het vorige -eerder bestaande kennis- deels determineert wat er gevonden kan worden aan nieuwe kennis, en wat er als nieuw kan herkend worden binnen de voor de kennisontwikkeling relevante gemeenschap. Wat het voortbouwen betreft kunnen we weer verwijzen naar Latour en Foucault, die in de diepten van het huidige weten zochten naar mogelijkheidsvoorwaarden en discontinuïteiten daarin. Wat als nieuw wordt ervaren, bouwt voort op bestaande kennis. Vele kleine stapjes worden gemaakt, soms met een duidelijk afgebakend doel, soms in vele richtingen. Op een bepaald moment ontstaat binnen een gemeenschap onderzoekers -of praktijkmensen- het besef dat ze een nieuwe richting zijn ingeslagen, en wordt een stapje uit het verleden plots geïsoleerd als stapje, en vervolgens tot vernieuwing tot 'werkelijk' innoverend gebombardeerd.

Een innovatief karakter wordt vaak achteraf toegekend aan resultaten van onderzoek. En hetzelfde stapje had, bij een andere gang van zaken achteraf, evengoed onopgemerkt kunnen zijn, niet-innovatief. Verwant aan dat verschijnsel is het achteraf toekennen van een genie- status aan mensen die hun tijd vooruit geweest zouden zijn, omdat hun onderzoek in een richting wees waar later grote constructies ontstaan zijn, met veel maatschappelijke weerklank en verweven belangen. Er is ook de dichter die zijn jeugdwerk verbrand of achteraf gewoon ontkend. Op het moment dat hij het schreef, had het voor hemzelf -althans in de moderne periode- een innovatief karakter, achteraf gezien is het waardeloos. Waardeloos betekent vaak voor hem niet-innovatief.

Nu spelen smaakoordelen in literatuur een veel grotere rol dan in wetenschap, en zal in de ontwikkeling van de poëzie niet snel over kennisontwikkeling gesproken worden. Toch is net daarom een voorbeeld uit een meer subjectief veld van betekenisproductie verhelderend, omdat het kan aantonen dat er meer overeenkomsten dan gedacht zitten tussen dat soort betekenisproductie en wetenschap of wat nu als kennisontwikkeling wordt gezien. Ook bij poëzie wordt achteraf

vastgesteld wie er zijn tijd vooruit was, wie innovatief was, een bepaalde richting opging of aanwees waar vele dichters en werken uit voortkwamen die later als representatief voor een bepaalde periode, stroming etc; waren. De interpretatie van de waarde van een gedicht voor de ontwikkeling van de literatuur wordt niet op het moment van creatie door zijn tijdgenoten vastgesteld, en ook niet door de schepper op een later tijdstip, nee, het de waarde van het gedicht, en daarmee samenhangend de plek ervan in het bouwplan van de literatuurgeschiedenis; wordt vastgesteld door anderen, achteraf, en hangt samen met een hele reeks factoren, waaronder de machtsposities van diegenen die achteraf de waarde vaststellen, hun plekken in instituties en de structuur van de disciplines op het moment van de waarde- toekenning.

Als Montaigne in de 16e eeuw Essays schrijft, die niet passen binnen de traditionele indeling van literaire genres en wetenschappen op dat moment, die noch binnen de oude scholastieke wetenschap passen, noch binnen het nieuwe wetenschapsmodel zoals dat door Francis Bacon werd geformuleerd, en ook niet binnen de indeling van de literaire genres, dan konden er twee dingen gebeuren. Of hij zou tussen de mazen van het net vallen, door de tijdgenoten en lateren als een anomalie gezien, omdat de categorieën van waarneming niet verschoven en er niets productiefs uit te voorschijn kwam. Of hij zou navolging krijgen, de grenzen van genres en disciplines doen verschuiven, en achteraf als schepper gezien worden van een nieuw genre. Het tweede geval is realiteit geworden, en in het gebruik van het werkwoord worden zit het constructieve karakter van realiteit weer vervat: achteraf is door een groep tot realiteit verlaard dat Michel de Montaigne een literair en wetenschappelijk genie was, enzovoorts.

Het geniebegrip verbindt ons een klare kijk te krijgen op de werkelijke ontwikkeling van kennis en op de mechanismen die daarbij van belang zijn. Men zou kunnen tegenwerpen dat Montaigne misschien beter dan zijn tijdgenoten voorvoelde wat de mogelijkheden waren van een dergelijke vermenging van bestaande categorieën, en dat de tijd rijp was voor dat idee, dat er een window of opportunities was waar hij kon inspringen, een reeks factoren die maakten dat de relevante gebruikersgroepen open konden staan voor zijn nieuwe ideeën, bereid gevonden konden worden om ze te accepteren, verspreiden en na te volgen, en door die navolging zijn schepping stevig te verankeren in het bouwplan der menselijke kennis.

Een geniale trek, een uitzonderlijke begaafdheid tot innovatie, zou dan neerkomen op de constructie van een idee, gecombineerd met het aanvoelen van of inzicht in de maatschappelijke bereidheid tot acceptatie en verspreiding. Het tweede kan dan invloed hebben op het eerste kenmerk, het idee kan zo vorm gegeven worden dat de bereidheid optimaal benut wordt. (Vorm en inhoud zijn in deze context dan ook niet zinvol te scheiden.) Op deze tegenwerping kunnen we snel reageren dat dergelijke opvatting te veel een kristallen bol veronderstelt, en te veel de aanwezigheid van een goddelijke geest die alles dooradert en rationeel in essentie maakt, zodat de reeds aanwezige rationaliteit slechts ontdekt hoeft te worden, een ontdekking die door sommige zieners -die dan waarschijnlijk meer dan anderen participeren in de kwaliteiten van God- eerder dan door hun tijdgenoten zal gebeuren.

*Rationaliteit is net als kennis, en samen met kennis een sociale constructie, waar innovatie ook zijn definitie vandaan haalt binnen een gegeven context. Zoals Michel Foucault in *Les Mots et Les Choses* reeds aantoonde, is er een onverbreekelijke samenhang tussen wat in een bepaalde periode en gebied als kennis gedefinieerd wordt, hoe rationaliteit gezien wordt, en welke structuur van wetenschappelijke disciplines er voorhanden is. Binnen dat raamwerk -dat nog uitgebreid kan*

worden- wordt dan a posteriori bepaald wat innovatief is en wat niet. Later of elders kan de definitie tot in oneindigheid bijgesteld worden, kan iets anders als 'feit', 'gegeven' of 'ontdekking' benoemd worden, en in een geberinterpreteerde geschiedenis een volledig andere betekenis krijgen, ondermeer een innovatief karakter. Voor hetzelfde geld was Montaigne volledig vergeten.

Ander voorbeeld: Aristoteles. Reeds in de Hellenistische tijd zijn de werken grotendeels verloren gegaan. Wat van hem gekend was, waren slecht overgeleverde collegenotities, in fragmenten, verspreid. Waar van Plato nagenoeg alles bewaard was, in de vorm van afgeronde boeken of tractaten, gebelen van ideeën alleszins, was van Aristoteles erfgoed een rommeltje gemaakt. Dat stond de verspreiding van zijn ideeën in de Romeinse tijd in de weg, en men ziet dan ook dat toen allerhande van oorsprong Griekse filosofieën een revival kenden (de Stoa, de Epicuristen, de Platonisten, de Sofisten) en Aristoteles afwezig bleef. Pas in de late Middeleeuwen, pakweg in de 13e eeuw, verscheen hij weer op het Westers toneel.

Toevalligheden die daarbij een rol speelden: Arabieren die vanaf de 9e eeuw het werk van Aristoteles gingen herinterpreteren, een proces waarbij de uit Oezbekistan afkomstige Ibn Sina oftewel Avicenna een centrale rol speelde, in een openheid die de Islamcultuur enkele eeuwen vast heeft kunnen houden en met de Turkse overheersing en het groeiende onderwijsmonopolie van de Moskeescholen -de madrasas- weer verdween. Vervolgens de vermenging van Aristoteles met neoplatonische ideeën door de vermelde Arabieren, omdat het neoplatonisme het meest verspreide en prestigieuze filosofische denkkader was. De kennis over planten, dieren en planeten die Aristoteles presenteert, waar de Arabieren om medicinale en religieuze redenen in geïnteresseerd waren, en waar deels zijn filosofische opvattingen in verweven zaten.

Dan een contact tussen Arabische en Westerse wetenschap, vnl. in Spanje, waar enkele eeuwen een relatieve tolerantie bestond voor andere geloven, en een osmose van kennis tussen culturen kon gebeuren. In Europa een toegenomen vrijheid van het wetenschappelijk denken in de jonge universiteiten, een vrijheid die ook aan een zijden draadje heeft gehangen. In Europa ook een verwechting van theologie en neoplatonisme, sinds de bijbelcommentaren van de meeste kerkvaders gemeengoed. Wanneer door deze onwaarschijnlijke reeks van toevalligheden de Platonisch geïnterpreteerde Aristoteles het Westen binnenkomt, met zijn -dan ongetwijfeld onbewust- Platonisch geïnterpreteerd Christendom, treft het een voedingsbodem aan waarin het kan floreren.

Op een moment dat toch Aristoteles- interpretaties binnenkomen of geproduceerd worden -onder meer door Averroës- Ibn Rusj- die niet Platonisch van karakter zijn en minder stroken met de theologische opvattingen, die nog steeds boven de filosofische verbeven stonden, rees er een probleem. Indien er dan niet toevallig ene Thomas van Aquino had rondgelopen die geboeid raakte door Aristoteles, hoog in aanzien stond binnen de Kerk, en de uitzonderlijke intelligentie had waarmee hij een niet- Platonische Aristoteles met de Christelijke doctrine kon verzoenen, dan waren de ideeën van Aristoteles waarschijnlijk verloren geweest voor de Westerse cultuur en wetenschap. En dan waren ook de negatieve reacties die hij later ontlokte, achterwege gebleven.

Enkel binnen het denkkader van de Aristotelische wetenschap konden de humanisten uit de Renaissance zich verzetten tegen Aristoteles om verder te geraken. Hij was voor hen de ladder die moest weggeduwd worden na het beklimmen, om Wittgenstein te parafrazeren. Francis Bacon noemt zijn nieuwe methodologie van de wetenschappen, met een belangrijke rol voor experiment, niet voor niets *Novum Organum*, een verwijzing naar het vertrouwde *Organum*, enkele werken van

Aristoteles die voorheen de wetenschappelijke methode funderden. Zelfs Descartes in de 17e eeuw denkt nog grotendeels in Aristotelische categorieën.

Wat telt hier is dat de methode van de moderne wetenschap, de geïmpliceerde definities van kennis, realiteit, rationaliteit, voor een deel vorm heeft gekregen door een onthutsende reeks toevalligheden, die dus mee bepalen wat wij nu als ‘wetenschappelijk’, ‘objectief’ en ‘reëel’ zien. Vanzelfsprekend, het hoort bij de retoriek van de moderne wetenschap om zichzelf als objectief te presenteren, maar men mag niet veronderstellen dat er bij een ander verloop van de geschiedenis geen besef van wetenschappelijkheid of realiteit zou geweest zijn. Neen, dat had er zonder Aristoteles gewoon heel anders uitgezien. Innovaties zijn dus ook deels toevallig, discontinu, aan voortdurende herinterpretatie onderhevig, en krijgen betekenis binnen een voortdurend verschuivend veld van gerelateerde definities van realiteit, waarheid en rationaliteit, dat zichzelf wel steeds als eenwig, als niet- verschuivend voorstelt.

3.6 Interpretatie

Als alle kennis in discours is gegroepeerd, en discours realiteit produceren, dan is realiteit steeds interpretatie van een per definitie meerduidige werkelijkheid. Interpretatie is dus niet zuiver subjectief, maar groepsgebonden, en er kunnen afhankelijk van de groep variërende eisen van logische consistentie aan gesteld worden. Problemen met botsende discours of juist bedrieglijk gelijkende discours zijn dan ook interpretatieproblemen. Constructie van een gemeenschappelijke taal, evolutie naar een gemeenschappelijk discours, is bij uitstek interpretatieve arbeid. Daarom kan interpretatie als concept niet ontbreken in een beknopt compendium over een organisatie die noodzakelijkerwijs begaan is met dergelijke constructie en dergelijke problemen. Interpretatie is altijd ontcijfering van codes, of vanuit een iets ander perspectief, de koppeling van betekenis aan tekens (zie aldaar).

Omdat de inhoudelijke doelstelling -gesteld tegenover de methodische- van Habiforum heel algemeen is en moest zijn, speelt interpretatie noodzakelijk een grote rol. Erg verschillende groepen ontmoeten elkaar op het veld van meervoudig ruimtegebruik en ruimtelijke kwaliteit. De verschillende discours die erin spelen zijn op zich al verschillende interpretaties van de werkelijkheid, die enkel kenbaar is door interpretaties. Wat gebeurt er bij communicatie tussen mensen uit verschillende discours? Heel veel dingen, en allemaal hebben ze met interpretatie te maken. Wat men begrijpt van andermans representatie van zijn eigen interpretatie van de werkelijkheid, zal noodzakelijk een interpretatie van een interpretatie zijn. Enzovoorts tot in het oneindige.

Hier ziet men een proces dat de Amerikaanse filosoof Peirce al beschreef: elk teken bestaat uit een driehoek van interpretant, object en representamen. Bij een representamen -bvb het concrete verkeersbord- hoort een oneindige reeks interpretanten, waarbij een interpretant telkens representamen wordt voor de volgende interpretant, in een reeks die zich in de tijd ontplooit. Representamen en interpretant verwijzen elk, in een driehoeksverhouding, naar een ‘object’, wat soms een reëel bestaand iets is, soms iets imaginair, steeds een verspreid cultuurproduct. Representamen, interpretant en ook object zijn tekens, en waar zij naar verwijzen hoeft niet noodzakelijk te bestaan los van de cultuur waarin het teken gevormd wordt (zie Tekens). Ook teksten in hun geheel zijn tekens, die aan de beschreven karakteristieken beantwoorden. Voor hele discours -die teksten produceren- geldt hetzelfde. Het zichtbare, of beter waarneembare deel van een discours is voor buitenstaanders altijd een teken van dat discours en van allerlei veronderstelde kenmerken van de

groep mensen die zij met een discours associëren, of van kenmerken van dat ene individu dat zich wil associëren met dat discours, of van de rollen die zij verbinden met het discours. De tekenreeks is oneindig, en in elk stapje speelt interpretatie een rol. Hoe meer discours bij elkaar zitten in een community of practice, hoe complexer het spiegelpaleis van interpretaties in alle richtingen.

Wat uit een Habiforum- community of practice komt, moet aan de buitenwereld om allerlei redenen als een eenheid, als een consistente samenhang van gedachten gepresenteerd worden. Ook binnen de community moet men idealiter een resultaat hebben waar iedereen zich mee kan verzoenen, en wat voor de deelnemers als een eenheids- interpretatie overkomt, niet als een consensus die louter een afweging van belangen vertegenwoordigt. Wil men zich deels identificeren met de organisatie, willen de deelnemers niet met het beeld van een verplichte slangekuil opgezadeld worden, een noodzakelijke kwaad om geld in de goede richting te sturen, dan moet er intern een beeld van samenhang zijn. Zo'n beeld van samenhang kan men ook verwoorden als een eenheidsinterpretatie van de dingen. Zo'n eenheidsinterpretatie is niets anders dan een Habiforum- discours.

Op andere plaatsen is gewaarschuld voor een al te dwingend discours. Hier wordt er dus op gewezen dat de ontwikkeling van een discours alleszins noodzakelijk is. Een gevoelig evenwicht toont zich hier. Enerzijds is een zekere ontwikkeling van een discours noodzakelijk, anderzijds gevaarlijk, om de doelstellingen te bereiken en om te blijven communiceren met de buitenwereld. Een van de gevaren van een te dwingend discours, van een te sterke eenheids- interpretatie, is immers dat de bijbehorende taal onbegrijpelijk wordt voor de wereld buiten Habiforum, en dat in plaats van oude structuren los te wrikken, er een nieuw wereldje naast wordt gezet, nog geslotener, complexer en inerner dan de oude instuten en instituties.

Een van de manieren om de eenheidsinterpretatie van zijn negatieve kanten zoveel mogelijk te ontdoen, is haar te laten produceren in de confrontatie van interpretaties. De oorlog is de moeder van alle dingen, sprak Heraclitus van Efese, en ook hier is hij nog steeds toepasselijk. Vooraf een interpretatiekader gaan formuleren met een select groepje, het bestempelen als typerend voor Habiforum, vergroot de kans dat de resulterende interpretaties los staan van de rest van de wereld. Veel beter is het om het interpretatiekader te laten resulteren uit continue discussie, continu conflict tussen de participerende discours. Continu is een te groot woord, omdat te voorspellen valt dat de frequentie en intensiteit van feitelijke conflicten zal afnemen na verloop van tijd, als zich een gemeenschappelijk interpretatiekader grotendeels gevormd heeft. Ook dan nog is een bepaalde mate van conflict van vitaal belang, om verstarring te voorkomen. Het kader mag op geen enkel moment bevroren worden, buiten discussie geplaatst.

Op dat moment immers is het gesloten voor invloeden van buitenaf, kan het geen veranderingen uit de buitenwereld meer beantwoorden met interne veranderingen. Dan wordt de kans groter dat de community zich afsluit van de buitenwereld, terwijl het net de bedoeling was die buitenwereld in vele geleidingen en perspectieven te vertegenwoordigen. Volgens de Russische semiotici Lotman en Uspenski zou op dat moment, dat zij ossificatie noemen, de deur open staan voor andere interpretatiekaders om de plaats van Habiforum in te nemen. Nu is de organisatie ook geen eeuwig leven beschoren, en kan ze in haar geheel gezien worden als een tijdsgebonden interpretatie van tijdsgebonden problemen. Maar het proces van ossificatie moet wel zoveel mogelijk vertraagd worden, opdat de tijdsgebonden doelstellingen bereikt kunnen worden. Dit is een verdediging van het semi-permeabele karakter van Habiforum en haar communities of practice.

3.7 Kennis

De aanwezigheid van 'kennis' in dit beknopte compendium doet vermoeden dat we bezig zijn met een Nietzscheaanse 'umwertung aller werte', en dat er vermoedelijk nog wel een stukje komt over realiteit en de zin van het zijn. Om het vermoeden van overmatige ambitie de kop in te drukken, zou ik willen aanvoeren dat Habiforum nu eenmaal een organisatie is die zich bezig houdt met kennisontwikkeling, en dat we een analyse ervan enkel serieus kunnen nemen als er uitspraak wordt gedaan over wat kennis is, of tenminste over hoe kennis gezien kan worden in de organisatie. En uitspraken over kennis impliceren inderdaad uitspraken over realiteit. Uiteraard kan hier geen hele alternatieve kentheorie opgezet worden, en dat is hoegenaamd niet de bedoeling. Wel willen we ons plaatsen binnen een recente traditie en tegenover een klassieke traditie, die nog steeds wijdverspreid is in met name de meer exacte en toegepaste wetenschappen.

In de stellingentekst werd er reeds gezegd dat de kennis geen vooraf bestaande puzzel is waar langzamerhand door de wetenschap stukje van ingevuld worden. De puzzelmetafoor past in de traditie van het zgn. kentheoretische realisme, waar er van uitgegaan wordt dat de realiteit objectief kenbaar is, een objectiviteit die marginaal verstoord kan worden door onze zintuigen maar idealiter bereikt kan worden. Waarneming hoort altijd zuiverheid na te streven en kan dat ook doen, zuivere kennis is mogelijk, kennis is een afbeelding van een vooraf bestaande realiteit, iets dat ontdekt wordt. Kentheoretisch antirealisme, de recente traditie waarvan sprake, gaat ervan uit dat kennis de realiteit nooit zuiver kan weergeven, dat realiteit sociaal geconstrueerd wordt en niet vooraf aanwezig, eeuwig en noodzakelijk kan zijn, dat er geen waarnemend transcendentiaal subject is dat onaangeroerd blijft door de waarneming en de taal. Het kentheoretisch realisme gaat meestal uit van een of andere variant van de correspondentie- theorie, waarbij er een correspondentie tussen kennis en het gekende bestaat, tussen het ware en de ware uitspraak. Kant maakte in de 18e eeuw - waarschijnlijk ongewild- het pad vrij voor antirealistische theorieën. Heidegger maakte de waarheid discontinu en historisch, door te stellen dat het wezen van de waarheid de waarheid van het zijn is, een zijn dat zich historisch verschillend voordoet.

3.8 Macht

In de 16e eeuw schreef Francis Bacon de woorden die later tot adagium zouden worden: 'Kennis is macht'. Van dit adagium zijn vele interpretaties gegeven in de loop der jaren. Een interpretatie die doorgaans aanvaardt wordt, is dat toegang tot relevante kennis het vermogen tot manipulatie van processen geeft. Sleutelinformatie geeft sleutels op deuren die anders ongeopend blijven. Macht is dan het vermogen om mensen en processen naar de hand te zetten, teneinde er voordeel uit te halen. De interpretatie past in het beeld dat macht iets negatiefs is, iets dat voorbehouden is aan de machtigen, en bij voorkeur gebruikt om anderen te onderdrukken. Macht is iets dat eigenlijk alleen misbruikt kan worden, macht corrupteert de voorheen onbedorven ziel, macht staat in tegenstelling tot een correcte moraal. Vele filosofen en sociologen interpreteerden en interpreteren macht in vergelijkbare schemata.

In de recente wetenschapsgeschiedenis is het standpunt van de Duitse filosoof en socioloog Jurgen Habermas beroemd geworden. In zijn Theorie der Kommunikativen Handelns (Duits check) construeert hij een ethiek waarbij een daad goed is wanneer ze voortkomt uit een ideale communicatiesituatie. Veel aandacht wordt besteedt aan de voorwaarden waaraan zo'n situatie moet

voldoen, en een van de belangrijkste is de afwezigheid van macht; de communicatiesituatie moet 'herrschaftsfrei' zijn. Bij zijn theorie kunnen allerlei bedenkingen gemaakt worden, over het mensbeeld van rationele egoïsten dat impliciet aanwezig is, over de onmogelijkheid om ooit zo'n situatie te creëren, over het puur formele karakter van de theorie ook, waarbij niet naar de daad zelf wordt gekeken, enkel naar de manier waarop die tot stand kwam. Ten gronde kunnen deze bedenkingen hier niet besproken worden. Een andere opmerking die in deze context meer van belang is, behelst het beeld van macht dat zoals gezegd erg negatief is. Habermas wordt hier expliciet genoemd omdat hij de laatste rots in de branding was van een modernisme dat aan de Franse Revolutie ook een ideaal van een vrije mens overhield en een beeld van macht als beknotten van andermans vrijheid. Ook figureert hij hier omdat hij een belangrijke rol speelde als vertegenwoordiger van de menswetenschappen in exact- wetenschappelijke onderzoekscontexten..

Habermas is weliswaar moeilijk te begrijpen (de *Theorie der Kommunikativen Handelns* werd de blauwe beul genoemd) maar via vulgarisaties was hij koren op de molen van veel exacte wetenschappers die interdisciplinaire interesses hadden. De meeste exacte wetenschappers hebben een impliciete positivistische of minstens modernistische filosofie. Tervijl in de meeste menswetenschappen de overschakeling naar een postmodern denkkader reeds gemaakt was, bleef in de exacte wetenschappen een beeld van de menswetenschappen hangen dat nog modernistisch bleef, met een eenkennige waarheid, eenduidige kennisaccumulatie, een autonoom handelend individu, een transcendentiaal subject. Habermas paste beter dan de rest in dat plaatje en werd dan ook meer dan de rest gebruikt in exacte contexten waar men ook wat niet- exacte dingen wilde doen -hetzelfde geldt trouwens voor Popper. Tot zover een gevaar voor interdisciplinair onderzoek dat vanuit een hoek werd opgezet, een gevaar dat in andere bewoordingen reeds in de stellingentekst werd behandeld.

Wat daar buiten beeld bleef, was de gedaante van dat gevaar in het geval van het machtsconcept. Onder 'Retoriek' wordt er nog op gewezen dat men zich beter van macht -in dat geval dat van het woord- bewust kan zijn dan haar te ontkennen. Men kan er beter van uitgaan dat ze altijd aanwezig is, om zo haar mechanismen beter te bestuderen, en ze voor eigen doeleinden in te zetten. Men mag er nooit van uitgaan dat al diegenen die de aanwezigheid van macht ontkennen of ontkennen van haar aanwezigheid gebruik van te maken, dat ook werkelijk doen. Tenslotte is voor velen kunst de kunst te verbergen, is vaak de beste retoriek een onopvallende retoriek en een ingestudeerde natuurlijkheid de meest effectieve.

We moeten nog een stapje verder doen, en niet enkel de aanwezigheid van macht erkennen om onszelf te beschermen en anderen te bestrijden. We moeten naar analogie met Macchiavelli, waarvan we ook het stereotype beeld willen bestrijden, geen immoreel standpunt tegenover macht innemen maar een amoreel: we willen de moraal niet buiten spel zetten, maar ze doet hier even niet terzake. Macht is overal aanwezig, moreel neutraal van karakter, en drager van positieve eigenschappen.

Foucault's analyse van machtsmechanismen in 'Surveiller et Punir' is ons inziens nog steeds onovertroffen. Hij betoogt dat macht overal aanwezig is, op historisch gedetermineerde wijzen. Omgekeerd veroorzaken veranderingen in de meest verspreide machtsmechanismen veranderingen op politiek en wetenschappelijk vlak, sturen ze ook mee de geschiedenis. Foucault argumenteert uitgebreid dat ons concept van de mens, als kenobject, en de ontwikkeling van menswetenschappen waar die mens als dusdanig functioneert, een gevolg zijn van veranderende machtsmechanismen, waar de meesten voorheen die relatie in andere richting wisten te zien. Inderdaad zagen de meeste theoretici en historici tot dan de verandering in strafpraktijk en wetgeving -die voorbeelden werkt hij meest uit

in het boek- als gevolg van een veranderd mensbeeld en de ontwikkeling van de menswetenschappen - en de psychiatrie, die een parallel oordeel met de rechtbanken begon uit te spreken.

Nu is de termijn van verandering in machtsmechanismen waarover Foucault spreekt in Surveiller et Punir veel langer dan de termijnen waarin Habiforum zal onderzoeken en denken. Wat blijft er dan te onthouden van hem. Allereerst dat in interdisciplinair onderzoek en kennisontwikkeling waar grote belangen mee gemoeid zijn, macht altijd een rol zal spelen. Dat macht vele gedaantes heeft, en nodig is om iets te realiseren. Dat macht aanwezig is in vele kleine overleggroepjes waar zogezegd de andere rollen zijn afgelegd, en waar een machtsvrije communicatie verondersteld wordt door velen. Habermas zelf zou waarschijnlijk ook kritiek hebben op een vormgeving van communicatiesituaties waar duidelijk een partij de overhand had, op definities van problemen en vooraf gedefinieerde mogelijke sets van oplossingen. Een ontwerp van arenas zou bij hem in goede banden zijn, maar bij zou er teveel van uitgaan dat het resultaat van een goed ontworpen arena bij voorbaat goed is, en zijn motivering om de arena's zo te ontwerpen zou ook wereldvreemd zijn.

Foucault is waarschijnlijk minder praktisch-organisatorisch ingesteld, zou niet snel zelf een arena gaan ontwerpen, maar analyseert o.i. de reële arena's wel beter dan Habermas. Macht is voor hem aanwezig in de posities van de deelnemers, in hun woordgebruik dat allerlei dingen verraadt - ondermeer afkomst-, in de structuur van disciplines en hun vertegenwoordiging, in de keuze van de discipline waaruit men de termen haalt om het probleem of het doel te formuleren, enzovoorts. Macht is kortom aanwezig in de discours, wordt verspreid door de discours en helpt van zijn kant de verspreiding van discours te verklaren. Verklaringen van macht en met macht moeten elkaar aanvullen. Macht schuilt in het raster dat wij over de dingen leggen om erover te kunnen spreken -en dus te objectiveren en manipuleren, in het raster zelf, in de vormgeving ervan -die nooit volledig en bewust door een individu kan gebeuren-, en in de toepassing. Linnaeus deelde de planten en dieren in in categorieën, maakte meer bespreekbaar en manipuleerbaar door de daad van indelen zelf, en door de verspreiding ervan in en aanvaarding ervan door de wetenschappelijke gemeenschap en later de rest van de maatschappij.

3.9 Netwerk

Netwerken zijn er altijd geweest en zullen er altijd zijn. Sociale netwerken zijn overal aanwezig, en dooraderen alle organisaties en instellingen; ze zijn het deeg van de samenleving, een snel veranderende infrastructuur waar steeds nieuwe structuren te voorschijn uit kunnen komen, die bestaande structuren transformeert en omgekeerd. Structuren als organisaties hebben vanzelfsprekend ook in de andere richting invloed op de vorm van sociale netwerken; de community of practice is daar een sprekend voorbeeld van. Via netwerken wordt een belangrijk deel van de macht uitgeoefend; mensen met vergelijkbare positie in het officiële organigram van een organisatie kunnen relatief meer of minder invloed uitoefenen in de organisatie door hun positie in interne en externe netwerken.

Sociale netwerken kan men -net als de discours die met grotere netwerken samenhangen- niet plannen of cultiveren, ze groeien en bloeien en verdwijnen vanzelf. Men kan wel de groeiomstandigheden optimaliseren. Ook hier weer zien we Habiforum in een moeilijke evenwichtssituatie; men moet zich niet enkel ervoor hoeden een discours te forceren en een schaduwstructuur te institutionaliseren, maar ook moet men trachten te vermijden in de illusie te vervallen dat men het netwerk meer samenhangend, productief, overzichtelijk, controleerbaar kan

maken. In de structuur van Habiforum schuilt het gevaar van die illusie, de illusie van stuurbaarheid van de schaduwstructuur en het sociale netwerk. Elders werd er op gewezen dat netwerken en schaduwstructuren noodzakelijkerwijs erg vlottend zijn; een organisatie als Habiforum kan nooit dat vlottende karakter vatten of vervangen door een vaste organisatie. Zo'n organisatie zou zo open en vluchtig moeten zijn dat ze ophoudt te bestaan; de grenzen naar de buitenwereld toe zouden verdwijnen, de deelnemers onduidelijk. Sociale netwerken organiseren zichzelf en sturen zichzelf. Naast een bedreiging voor de organisaties vormen ze ook vele kansen.

Kennis ontstaat ook in netwerken, in sociale netwerken, netwerken van organisaties, van apparaten met hun geschiedenis, van feiten die elkaar versterken. Daarover hadden we het reeds in de stellingentekst. Wetenschappelijke kennis ontstaat in meer versterkte en afgeschermdere netwerken dan andere kennis. Verschil tussen wetenschappelijke en niet-wetenschappelijke kennis, of tussen westerse en niet-westerse wetenschap ligt vooral in verschillende kenmerken van de netwerken en andere connecties met macht.

3.10 Politiek

Politiek is het veld waarin belangen botsen, waarin wordt beslist over de rol en de vormgeving van de overheid, over de representatie van de belangen van alle burgers, en het is het forum van discussie over die belangen. Overheden doen het beleidsvoorbereidende werk. Politiek kan kennisontwikkeling op velerlei manieren beïnvloeden, door de vele samenhangen tussen kennis en macht. Politieke structuren zijn een resultaat van machtsverdelingen en machtsmechanismen binnen de maatschappij, en oefenen er zelf invloed op uit. Politiek oefent dus macht uit, maar kan er niet aan gelijkgesteld worden. Macht is immers overal aanwezig, vanop het moment dat mensen elkaar ontmoeten.

Als politiek een beslissing wordt genomen om geld beschikbaar te maken voor innovatief interdisciplinair onderzoek naar meervoudig ruimtegebruik en ruimtelijke kwaliteit, dan heeft dat gevolgen. Binnen politiek speelt een politieke logica, een eigen rationaliteit: iets is politiek goed als het politieke doelen goed dient. Politiek heeft zijn eigen interne economie, naast de connecties met andere maatschappelijke velden. Zoals gezegd mag de leuze van de hoofddoelstelling in een wetenschappelijk discours niet al te letterlijk worden genomen; de wetenschappelijke rationaliteit verschilt van de politieke. Invloeden vanuit de maatschappij, die ze verondersteld wordt te representeren, dringen ook door in de politiek. Wat als maatschappelijke wens binnen het politieke denkkader geïnterpreteerd wordt, en volgens de politieke logica afgewogen tegen andere interpretaties van maatschappelijke wensen, komt er als een onderzoeksdoelstelling uit. Die doelstelling kan niet door politici gerealiseerd worden, daar zijn wetenschappers voor nodig.

Verschillende overheden kunnen mediëren tussen politiek en wetenschap: ministeries, provincies, universiteiten -die vanuit een bepaalde hoek een overheid zijn. Of men kan een organisatie in het leven roepen als Habiforum, die een nieuwsoortig intermediair moet zijn tussen politiek en onderzoek. Sommige kenmerken van kennisontwikkeling, zoals elders beschreven, spelen ook op het meta-niveau van kennisorganisaties. Een nieuwe organisatie ontstaat ook niet uit het niets en ook niet zonder context die zijn stempel drukt. Politiek is een van de relevante contexten die de vormgeving van Habiforum bepalen, bewust en onbewust. Dit is geen kritische stellingname, maar een neutrale vaststelling. Invloed vanuit de politiek is noch goed noch slecht, maar een eigenschap van het netwerk waarbinnen de organisatie tot stand komt. Invloed is er niet alleen door het initiatief of

minstens bekrachtiging van de oprichting, het terbeschikking stellen van geld, de taal van de hoofddoelstelling, maar ook door de manier waarop de verhoudingen tussen politiek en wetenschap nu georganiseerd zijn, de verdeling van kennis binnen de diverse overheden.

Een invloed van politiek op wetenschap krijgt zijn vorm door de invloed van wetenschap op politiek. Dit soort terugkoppelingen is volstrekt normaal voor een systeem dat stabiliteit nastreeft. Binnen het systeem dat we kunnen zien in de samenhang van politiek- overheid en wetenschap, definiëren de drie elkaar wederzijds. Dat klinkt misschien triviaal, maar heeft indien consequent doorgedacht verstrekkende gevolgen. Omdat iets als een onafhankelijkheid van politiek en wetenschap gewoon ondenkbaar zijn. Een wetenschapper is in zijn vraagstelling indirect gestuurd door politiek en in zijn mogelijkheid tot verspreiding en vervolgonderzoek eveneens. Zoals reeds gezegd, is dit noch goed noch slecht, het is een beschrijving van bestaande samenhangen. Mythes over een onafhankelijke wetenschap kunnen slechts floreren in een omgeving die met politieke middelen afgeschermd is.

3.11 Praktijk

Praktijk staat tegenover theorie. In de praktijk worden niet enkel theoretische inzichten uitgetest. Praktische opdrachten zijn er altijd, en putten soms kennis uit de theorie. Wel ziet men dat wat op een moment een theoretisch inzicht is, later kan verworpen tot een niet meer in vraag gesteld hulpmiddel om een praktisch doel te bereiken. Of in een andere context praktisch ingezet wordt. Praktijk en theorie zijn geen vooraf gegeven entiteiten; een inzicht wordt praktisch of theoretisch al naargelang het gebruik.

Abstractie kan ook horen bij de praktijk en het verwerven van praktisch inzicht. Als men gaat zoeken naar vaste criteria om praktijk van theorie te onderscheiden, komt men vaak terecht bij een verondersteld abstract karakter van de theorie, geplaatst tegenover een meer concrete praktijk. Abstract- concreet, evenals synthetisch- analytisch zijn distincties die veel problemen in zich bergen en bovendien vaak verwijzen naar elkaar of naar theorie- praktijk, zodat ze nauwelijks verklarend kunnen werken voor dat laatste onderscheid, of vaste criteria opleveren om dat onderscheid te maken.

Als Habiforum dan met behulp van communities of practice kennis uit theorie en praktijk wil bij elkaar brengen om tot hogere inzichten te komen, blijft de vraag wat er bij elkaar gebracht wordt of moet worden. Voor de hand liggend is dat kennis die in projecten wordt opgedaan, beter gebruikt wordt. Praktische kennis die vaak verloren zou gaan, zou dan die project- kennis zijn, en andere kennis die in bedrijven en bij overheden wordt opgedaan. Als ik de Habiforum- idee goed begrijp, is dat een belangrijke impliciete doelstelling van de organisatie. Het communities of practice- concept wil ook praktische kennis meer uitbuiten om via abstractie tot theorie te komen die meer relevant is voor de praktijk. Daarom ook past het concept -tenminste in algemene zin- mooi in het opzet van Habiforum.

Ons inziens moet er echter een constante bezorgdheid, of minstens aandacht blijven voor de definities die gebruikt worden van de basisbegrippen die gebruikt worden. Onze hele tekst is doortrokken van de idee dat taal geen neutraal instrument is, maar ons denken stuurt, en dat definitiekwesties dus geen academische haarkloverij zijn, maar noodzakelijke aandachtspunten waar vele soorten mensen en achtergronden elkaar ontmoeten. Habiforum is zo'n plek. Niet alleen de verschillende disciplines ontmoeten er elkaar -met mogelijke gevolgen waar we het elders over hadden- maar ook wetenschap,

overheid en bedrijfsleven, theorie en praktijk. Elk van die ontmoetingen heeft kansen en gevaren, en zijn eigen soort dynamiek. Telkens is het essentieel om impliciete definities van groundbegrippen trachten te expliciteren, willen we de communicatie bevorderen en tot reële kennisontwikkeling komen.

Praktijk en theorie zijn verschillende perspectieven die elkaar ontmoeten in Habiforum, en ook hier is het noodzakelijk te achterhalen wat voor elk van de betrokken partijen praktijk en theorie betekenen, of beter waar volgens het belangrijkste verschil ligt. Op voorhand onderscheid maken tussen mensen als praktisch of theoretisch is weinig zinvol, omdat het onderscheid zo moeilijk te maken valt en omdat de etiketten voor verschillende groepen connotaties hebben die de communicatie makkelijk richting stereotyp conflict stuurt. De labels praktisch en theoretisch hebben analytisch weinig waarde, en ze hebben een lange geschiedenis van wederzijdse uitsluiting van groepen en hun kennis. En dat wil Habiforum nu precies vermijden. De labels bestaan in de eerste plaats om de groepen mensen af te bakenen, om de eigen groep af te grenzen en een andere te veroordelen. Dat ze analytisch weinig waarde hebben, werd hogerop reeds beargumenteerd, en toont zich ook duidelijk in de wetenschapper die met praktische projecten bezig is, de wetenschapper wiens conclusies later een praktische toepassing krijgen, de commerciële ingenieur die bij een vooronderzoek op iets onbekends stuit, de bruggenbouwer bij de overheid die een nieuw soort wiskunde introduceert, enzovoorts. Theorie gelijk stellen aan wetenschap is ook zinloos, evenals aan de groep van universitair onderzoekers.

Men zou eventueel bij Kant te rade kunnen gaan, en zijn onderscheid tussen doel en middel. Voor hem mocht de mens nooit alleen maar een middel zijn om iets te bereiken voor de andere mens, maar moest ook een doel op zich zijn. Dat is een ethische uitspraak. Op esthetisch vlak moest kunst zuiver welbehagen zijn, geen enkel doel dienen, functioneel zijn. Praktijk zou men dan kunnen definiëren als iets dat een middel is om iets anders te bereiken, nooit helemaal een doel op zich. En theorie de vorming van kennis om het pure welbehagen, uit zuiver intrinsieke interesse. Theorie zou dan de esthetische kant van de wetenschapsbeoefening zijn.

Dat onderscheid lijkt ons ook niet houdbaar, omdat van een stukje kennis -verondersteld dat het als duidelijk af te zonderen zou zijn van zijn omgeving- niet op voorhand het gebruik vast te stellen is. Men kan meerdere motieven hebben om een daad te stellen -stelt Kant zelf in zijn ethische geschriften- en de omgang met kennis is niet verschillend van andere daden in dat opzicht. Men kan iets onderzoeken omdat men het interessant vindt, omdat het op lange termijn uitzicht biedt op een carrière binnen of net buiten de wetenschap, omdat het veel later mogelijk kan leiden tot een medicijn dat mensen zal genezen, omdat men dat medicijn ooit zelf wil ontdekken en er rijk mee worden, enzovoorts. Andere mensen kunnen datzelfde stukje kennis met een andere mix van motieven gebruiken, en in deze mix van mensen en motieven lost het onderscheid theorie- en praktijk als a priori onderscheid volledig op. Het bestaat enkel en alleen in het gebruik dat ervan gemaakt wordt.

Om onderscheid in gebruik te maken, kan men ons inziens wel terugvallen op Kant, en zeggen dat een theoretisch gebruik van kennis enkel het vermeerderen van kennis als doel heeft, terwijl er bij een praktisch gebruik ook andere doelen zijn. Na het gezegde spreekt het voor zich dat theoretisch en praktisch gebruik nooit zuiver aanwezig kunnen zijn -door het meervoud aan motieven dat bij ieder individu steeds bestaat.

3.12 Retoriek

Retoriek of welsprekendheid is de kunst om dingen goed te zeggen. Goed heeft te maken met kwaliteiten van het woord en met de effecten. Kwaliteiten kunnen esthetisch of intellectueel van aard zijn. Volgens de antieke retorica moest de goede redenaar zowel logische consistentie als esthetische harmonie en optimale overtuigingskracht nastreven. Een goede combinatie van vorm en inhoud hebben optimale overtuigingskracht, nadruk op vorm alleen werkt vaak tegenovergesteld en mag niet gelijk gesteld worden aan retoriek in het algemeen. Een goede combinatie van vorm en inhoud is er een die aangepast is aan het publiek, zodat kennis van het publiek van essentieel belang is voor de redenaar.

Vaak wordt de mythe gekoesterd dat retoriek in wetenschap of kennisontwikkeling geen rol zou mogen spelen, want de aandacht afleidt van een zuivere representatie van de dingen. Dan gaat men voorbij aan vele gedaantes van retoriek die in en rond de wetenschap rondwaren en aan de noodzakelijke rol die zij overal speelt. Niet alleen in politiek is het noodzakelijk tegenstanders te overtuigen, dat geldt evenzeer voor wetenschap. In wetenschappelijke discussies spelen argumenten die wetenschappelijk gepresenteerd worden een grote rol. Wederom een trivialiteit lijkt het. Ware het niet dat 'wetenschappelijkheid ook een symbolische kant heeft', dat het een teken is dat gemanipuleerd kan worden.

In een mitte jas spreken heeft in de ene discipline een positief retorisch effect, in de andere een negatief. Het stereotype van de verstrooide professor wordt zich door sommigen onbewust aangemeten, door anderen doelbewust gemanipuleerd. James Watson, samen met Francis Crick de ontdekker van de structuur van DNA in 1953, vertelde zo dat hij ten overstaan van politici en hoge ambtenaren de verstrooide professor speelde, en tegenover collega-wetenschappers meer de rol aan te nemen van controversieel figuur, eigenzinnig denker. De aio die in het lab op zuivere, machtsvrije en retoriek-vrije wijze met proefbuisjes schudt, kan dat enkel doen dankzij de inspanningen van de hoogleraar die met het voorstel bij mensen terecht kwam die een stapje dichterbij de politiek stonden, en waar hij zich bovendien van een andere retoriek moest bedienen dan tegenover de aio. Hoogleraar en aio samen, gecombineerd met de politicus en de ambtenaar, vormen de wetenschap.

Retoriek zit in het taalgebruik van de wetenschapper, die tracht de eigen persoon te verstoppen - achter een objectiverend wij, en het gebruik van standaard formuleringen en structuren van teksten. Dat heeft allerlei voordelen, maar daarbij horen alleszins dat binnen wetenschappelijke kringen de tekst een hogere overtuigingskracht, een hogere retorische waarde krijgt, en dat de wetenschappelijke retoriek naar buiten toe weer een beetje versterkt is. Naar buiten toe zullen wetenschappelijke controversen en stammentwisten niet vaak uitgespeeld worden, tenzij men denkt dat de eventueel toegenomen publiek steun tot politieke steun kan leiden. Doorgaans wordt dat middel pas aangegrepen als de wetenschappelijke retoriek uitgewerkt is, op een moment dat de strijd al bijna verloren is. Of men speelt in op bestaande trends bij het grote publiek, met financieel gewin als voornaamste oogmerk. Ook binnen de wetenschap spelen trends, omdat de mensen van een wetenschappelijke discipline nu eenmaal een groep mensen zijn, en groepsprocessen daar evengoed spelen. Men kan statistisch aantonen dat bepaalde statistische toetsen en procedures in bepaalde periodes in bepaalde disciplines erg populair waren en ook hoog in aanzien stonden, getuige de hoge ranking van de tijdschriften waar dergelijke artikels in verschenen.

In de Katholieke Kerk gaat men er ook van uit dat de Paus God vertegenwoordigt op aarde, en dat de Kerk als instituut onlosmakelijk met Gods Wil verbonden is. Toch blijft de Kerk een groep mensen, waar kardinalen noodzakelijkerwijs retoriek moeten gebruiken om elkaar van de juiste pauskeuze te overtuigen. Overal waar mensen samen zijn en meningen verschillen, is er retoriek. Wetenschappers hebben altijd een publiek dat ze moeten overtuigen. Dat publiek bestaat volgens de mythe uit andere wetenschappers, maar de facto uit allerlei groepen mensen, waaronder politici. Voor elk publiek gebruikt de wetenschapper andere retoriek. Als een wetenschapper een theorie heeft waarmee hij allerlei mysterieuze verschijnselen plots kan verklaren, maar hij heeft die genoteerd in een taal die niemand kan begrijpen, omdat alleen in die taal de noodzakelijke logische operaties duidelijk uitgedrukt kunnen worden -bijvoorbeeld omdat er andere concepten van causaliteit en tijdsverloop ingebakken zitten- dan heeft hij een probleem.

Ofwel slaagt hij erin die taal aan andere invloedrijke wetenschappers aan te leren, ofwel hebben de resultaten zoveel vanzelfsprekendheid dat iedereen hem gelooft, ofwel wordt zijn theorie als ongeloofwaardig terzijde geschoven. De derde optie is de meest waarschijnlijk. Onze wetenschapper heeft een communicatieprobleem, en dus een retorisch probleem. Hij slaagt er niet in zijn doelgroep van zijn mening te overtuigen, omdat hij die mening niet voldoende kan aanpassen aan de heersende codes waarmee die groep communiceert en waarin ze denkt. Hiermee is tevens aangegeven dat de werking van de menselijke geest, en de cruciale rol die taal -of beter tekens- daarin speelt, een beperkende factor van innovatie is. Umberto Eco stelde al dat een pure inventie van codes onmogelijk is, omdat er een minimum aan gedeeld referentiekader tussen zender en ontvanger moet zijn opdat de ontvanger de zender van de nieuwe code zou kunnen begrijpen, laat staan dat hij erdoor overtuigd zou kunnen worden. Communicatie veronderstelt altijd retorica en omgekeerd.

Als de codes zich na het uitrangeren van de onbegrijpelijke wetenschapper door allerlei omstandigheden ontwikkelen in de richting die hij had aangegeven, maar dan in kleine stapjes, bij een langzame en communiceerbare verandering van de code, dan kan de onbegrepene, achteraf een onbegrepen genie, zijn tijd vooruit, verklaard worden. Als de codes -ondermeer door andere politieke situaties- zich in een andere richting ontwikkelen, dan kan de onbegrepene onbegrepen blijven, eerst een voetnoot in boekjes, later volledig vergeten. Als de onbegrepene daarnaast nog eens tot een minder prestigieuze onderzoeksgroep behoorde, niet helemaal het juiste diploma had, de verkeerde jasjes droeg, stotterde en op een oude motorfiets gesignaleerd wordt, is die kans veel groter.

3.13 Ruimtelijke kwaliteit

Iets heeft kwaliteiten als die toegekend worden; toekenning gebeurt door groepen mensen. Objectieve kwaliteiten bestaan niet. Ruimte wordt gebruikt door vele groepen mensen, die daar elk andere kwaliteiten in herkennen. Ruimtelijke kwaliteit is dus altijd meervoudig omdat ruimtegebruik altijd meervoudig is. Ruimtelijke kwaliteit is een sociale constructie, die in vele opzichten vergelijkbaar is met ruimtelijke identiteit. Die laatste is ook nooit vooraf gegeven, maar sociaal geconstrueerd, meervoudig. En ook daar hebben we een complexe wisselwerking tussen persoonlijke identiteit, groepsidentiteit en geschiedenisbeeld waarin per individu het beeld tot stand komt.

Ruimtelijke kwaliteit is dus een sociale constructie. Een constructie die op welbepaalde wijze gebruikt wordt en waarvan het gebruik in een context betekenis heeft, dingen zegt over die context. In de stellingentekst werden reeds opmerkingen gemaakt over het retorische gebruik van 'kwaliteit'

en 'meervoudig ruimtegebruik'. Dat de termen gebruikt worden, zegt iets over een ontevredenheid met de huidige ruimtelijke inrichting, over een veranderende constructie van kwaliteit -en meervoudigheid- iets dat vaak maar niet noodzakelijk samengaat met een verandering in discours, een veranderde vorm van het discursieve veld rond ruimtelijke inrichting.

3.14 Teken

Een teken is altijd een teken van iets, het is iets dat naar iets anders verwijst. Verwijzing of referentie is zijn functie. Betekenis komt steeds door tekens tot stand, in een proces van betekening door mensen, een proces dat noodzakelijk gesocialiseerd is, omdat tekens een rol spelen in de communicatie van mensen onderling (naast de communicatie van iemand met zichzelf). Een teken kan nooit met zijn betekenis samenvallen, maar kan er wel gelijkens mee vertonen. Een onomatopoeë of klanknabootsing vertoont een gelijkens met het object waar het naar verwijst -bvb de naam koekoek- maar het voorwerp geeft niet noodzakelijke aanleiding tot die naam. Niet overal krijgt de koekoek een klanknabootsing als teken en waar dat wel gebeurt, is dat niet steeds op dezelfde wijze -men denke aan het Engelse cuckoo of het Franse coucou.

Bij Interpretatie werd reeds gesproken over Charles Sander Peirce en zijn tekenleer. Peirce maakt een reeks van categorisering van tekens, waarvan er eentje onder interpretatie werd vermeld (representamen- interpretant- object). Een tweede beroemde categorisering van Peirce is die in indexicon- symbol. Het type teken waar er een zekere gelijkens -of motivering- tussen teken en betekenis is, of beter tussen representamen en interpretant, is een icon. Een teken waar de relatie tussen representamen en interpretant berust op louter afspraken, conventie en dus contingentie, is een symbol. Een index tenslotte is een teken dat met zijn teken verbonden is op grond van aangrenzendheid of nabijheid. Een pootafdruk van een konijn is een teken van een konijn dat aangrenzendheid verraadt. Het konijn is er zeker geweest en heeft de afdruk veroorzaakt.

Indexicaliteit is dus gerelateerd aan causaliteit. Tegelijk blijft er de mogelijkheid om het teken te vervalsen: als iemand met een sjabloon van een konijnepoot in de sneeuw afdrukjes maakt, kan hij jagers en anderen bedriegen. De nabijheid en causaliteit waarvan sprake is dus steeds een interpretatie als nabijheid en causaliteit; er is steeds een element van conventie in een teken, steeds een stukje cultuur dat tussen ons en de werkelijkheid staat. Dit is een teken van de sociale constructie van de realiteit, het feit dat ze enkel kenbaar is via tekens die resulteren uit conventies. Een teken is iets waarmee gelogen kan worden, aldus Umberto Eco. En er zijn alleen maar tekens.

3.15 Theorie

Zie hogerop onder Praktijk, waar reeds een poging werd ondernomen het onderscheid theorie-praktijk te herleiden tot een onderscheid in gebruik van kennis, in plaats van een onderscheid in kennis. Het onderscheid in gebruik is bovendien nooit zuiver aanwezig.

Wat men nog zou kunnen toevoegen aan de eerdere reflecties, is een termijn van mogelijke bruikbaarheid. Al zuivere theoretische kennis niet mogelijk is, dan kan men het praktische aspect van dat kennisgebruik zien als een deel, een percentage van het gebruik, of van de intentie die daarachter zit. Of men kan het zien als een termijn van bruikbaarheid. Een gebruik van kennis

dat kennis oplevert die pas over lange tijd bruikbaar gemaakt kan worden, gericht op een doel -dat ook theoretisch kan zijn-, is dan relatief meer theoretisch dan een gebruik dat op kortere termijn resultaat geeft. Uitzondering moet dan weer gemaakt worden voor onderzoeksprojecten van lange duur, waar echter van meet af aan een duidelijk doel voor ogen staat -dat op zijn beurt verder gekwalificeerd dient te worden. Als men teruggijpt naar de intenties van de onderzoeker of minstens diegene die het onderzoek opzet, dan hoeft dit geen uitzondering te zijn: niet het resultaat maar het beoogde resultaat, niet de daad op zich maar de intentie is van tel om hem te kwalificeren. Als er op korte termijn geen praktisch effect komt, blijft het onderzoek praktisch van aard als dat effect beoogd werd.

Theorie kan dan gezien worden als een semi- permeabele ruimte, een conceptuele ruimte waar de druk tot toepassing iets minder hoog is, de termijn langer, de interesse voor kennisontwikkeling op zich groter. Omdat de druk minder hoog is, het risico van gevolgen van missers kleiner, de definitie van een misser anders, wordt de angst voor het onbekende kleiner, en de reflex om terug te grijpen op gekende, geteste kennis kleiner. Als men omgevingen kan creëren die niet enkel conceptueel zijn, maar ook organisatorisch vorm krijgen, en waar zo'n semi- permeabele wand naar de praktijk toe bestaat, met ruimte voor risico, dan zou men werkelijke innovatie erg kunnen stimuleren. Zo'n omevingen bestaan al aan universiteiten en onderzoeksinstituten. Vanwaar dan de behoefte om een nieuwe organisatie als Habiforum op te richten? Ongetwijfeld omdat er een nood werd gevoeld.

In de maatschappij en bij politici ontstond het gevoel voor een zware opgave te staan, de idee dat alle beschikbare kennis en krachten voor kennisontwikkeling optimaal benut moesten worden om een gemeenschappelijk doel na te streven, en de idee dat de bestaande structuren niet voldoende toegerust zijn op die taak. Dat Habiforum werd opgericht, wijst op een idee hogerop dat de relevante kennis teveel verbrokkeld is over overheid, universiteit en bedrijfsleven, over theorie en praktijk. Meervoudig ruimtegebruik en ruimtelijke kwaliteit werden reeds ontleed, en duiden op een ontevredenheid over de bestaande ruimtelijke inrichting in allerlei kringen.

Ruimtelijke inrichting is vanzelfsprekend het treppunt van allerlei belangen en interesses, een kenobject dat meerlagig van aard is, een opeenstapeling van systemen met deels eigen wetmatigheden en deels samenhangen met de andere systemen. Vandaar dat de disciplines die ze bestuderen ofwel een van de subsystemen bestuderen en verdedigen (bvb ecologie, bosbouw) ofwel een semi- zelfstandige samenhang van andere disciplines zijn (bvb planologie, landschapsarchitectuur, stedenbouw). Dat de disciplines zich niet in deze beschrijving zullen herkennen, is begrijpelijk en ook noodzakelijk, omdat elk systeem er naar streeft zichzelf in stand te houden en daar hoort een beeld van eigen identiteit bij. Er is dus een complexe samenhang tussen het complexe object en het complex van disciplines die dat object bestuderen. Vandaar ook het gevaar dat kennis verbrokkeld geraakt, net bij problemen waar dat funest kan zijn.

Een paradox toont zich hier: de complexiteit van het object, met zijn veelsoortige vraagstellingen, vraagt een veelheid aan methodes en invalshoeken, passend bij een veelheid van disciplines. Tegelijk moeten er echte lappen grond ingericht worden, projecten gerealiseerd, waar die versplinterde kennis bij elkaar gebracht moet worden. Het object vraagt om een sterke versplintering en een sterke verzameling van kennis, een sterke divergentie van onderzoek en een sterke convergentie van resultaten, een sterke analyse en een sterke synthese. Een sterke opsplitsing in disciplines -dit is geen historische maar een conceptuele stellingname - brengt ook sociologische gevolgen mee: elk van de

disciplines is ook een groep mensen die de neiging zullen hebben zich van de rest af te schermen, eigen doelen na te streven, naar een eigen identiteit te zoeken in contrast met anderen. Dat soort processen is nauwelijks te vermijden, en drijft disciplines noodzakelijkerwijs verder uit elkaar. Net als etniciteiten gaan disciplines zich pas weg van anderen ontwikkelen in de aanwezigheid van -vele- anderen.

Het bovenstaande hoeft geen tragische blik te impliceren op wetenschap, geschiedenis of meer in het bijzonder de ruimtelijke inrichting van Nederland. Een richting van oplossing uit de problemen is er een die al vaak gekozen is en nu met Habiforum opnieuw gekozen wordt: het telkens opnieuw formuleren van gemeenschappelijke doelstellingen. Om de zoveel tijd komt er een gemeenschappelijk besef dat er iets mis is met de inrichting, dat er aan dit of dat aspect meer aandacht moet besteed worden. Vaak gaat men er van uit dat dit door meer onderzoek op te lossen zou zijn, dat het een inhoudelijk probleem is dat we door de wetenschap kunnen laten oplossen. Na al het gezegde moge duidelijk zijn dat het voor ons een formeel probleem is, een probleem van veranderde maatschappelijke wensen die zich uiten in onvrede over de bestaande toestand.

Omdat objectivering nu eenmaal een succesvolle strategie is in onze maatschappij, wordt ze ook hier gebruikt en wordt het formele -d.i. procedurele- probleem geïnterpreteerd als een inhoudelijk probleem dat kan opgelost worden door de mensen die zich met het ontdekken van nieuwe inhoud bezig houden: de wetenschappers. Of de zelfinterpretatie van de maatschappij op zo'n moment nu klopt of niet is minder relevant in deze context dan het feit dat er zo'n momenten voorkomen, waarop er een probleem gesignaleerd wordt dat met nieuwe kennis opgelost moet worden. Men zag eerder al nieuwe disciplines opduiken en oude disciplines opsplitsen in meerdere nieuwe.

Nu ziet men een organisatie die over de disciplinegrenzen heen het weer geherformuleerde streven naar een goede ruimtelijke inrichting moet nastreven. Nog steeds wordt het als een inhoudelijk probleem gezien, maar het zoekveld van mogelijke kennis wordt uitgebreid naar mensen die niet in de traditionele academische middelen werkzaam zijn. Allerlei mensen en organisaties worden vastgebonden op een gemeenschappelijke doelstelling door de verdeling van substantiele middelen in handen van een nieuwe organisatie te geven met als voornaamste doelstelling het nastreven van de gemeenschappelijke doelstelling met alle middelen en mensen voorhandig. Praktijk wordt met theorie gecombineerd om nieuwe relevante kennis te produceren, om theoretische kennis praktisch productief te maken en praktische kennis -ervaringskennis- geschikt voor reflectie of theoretisch productief te maken.

Praktijk en theorie zijn hier gebruikt in de traditionele betekenis, dit wil zeggen als een a priori onderscheid tussen soorten kennis. Als we echter de redenering van dit tekstdeeltje willen volgen, zien we dat het resultaat van de nieuwe organisatie nieuwe theoretische en praktische kennis zal zijn, en dat de communities of practice kunnen beschouwd worden als innovatie- omgevingen, als broedplaatsen voor theorie in de ware zin van het woord. Vanzelfsprekend zullen de traditionele connotaties van 'theorie' bij sommigen weerstand oproepen tegen deze karakterisering van de communities of practice. Hier wil ik op voorhand tegen inbrengen wat in de rest van dit stuk vermeld staat, en verder dat het communities of practice concept op vele manieren kan ingevuld worden, waarvan sommige wel en andere niet in dit kraam passen.

Wat niet in het kraam past, zijn aleszins interpretaties van de communities of practice als groepjes wijze mannen die door hun louter samenzijn brokjes kennis van de universele puzzel bij elkaar

kunnen brengen die voordien verspreid lagen. En dat de communities of practice -getuige de naam- het werkveld zouden verlossen van een overdaad aan theorie. De eerste ons inziens foute stellingname werd op vele punten in de tekst aangevallen. De tweede willen we hier kort weerspreken door te zeggen dat er geen overdaad aan theorie of aan kennis in het algemeen is. Overbodige kennis bestaat niet, nutteloze theorie volgens de voorgestelde definities ook niet. Wel kan men naast de doorgaande versplintering van kennis, de convergerende beweging stimuleren door mensen in voorheen ongebruikelijke combinaties bijeen te brengen in de communities of practice.

Over de moeilijkheden bij dergelijke ontmoetingen en het bouwen aan gemeenschappelijke denkkaders werd reeds voldoende gezegd. Ontmoetingen als deze blijven mogelijk en belangrijk. In het kader van dit tekstdeel moet er op gewezen worden dat het grootste nut uit de communities kan gehaald worden indien ze bevolkt worden door mensen die daarnaast ook nog elders functioneren, voor wie de communities een rol naast andere zijn, een trefpunt met anderen. Indien er een ras van community- professionals zou ontstaan, loopt men het gevaar dat het een structuur naast vele andere gaat worden en snel fossiliseert, snel zal opgevolgd worden door een andere organisatie gekoppeld aan een ander idee over een ideale verhouding tussen bestuur en kennis. Als Habiforum dit wil vermijden en meevolueren met de ideeën over die verhouding, moet ze zich als een zo open mogelijke structuur gedragen, als ontmoetingsplaats met mensen die niet hun hele leven dorbrengen in een community en zich daarmee gaan identificeren.

Vanop het moment dat de communities zich bewust of onbewust als belangengroepen gaan manifesteren, loopt het mis. Daarom moet het ons inziens voorkomen worden dat mensen zich al te zeer gaan identificeren met een of andere community. Dit kan onder andere door een maximale verblijfstijd te introduceren, en zorg trachten te dragen voor een hoeveelheid conflict binnen elke community, mogelijk ook door mensen in communities van totaal verschillend karakter te plaatsen of ze elkaars rol te laten spelen. Bij dergelijke opvatting van communities is vanzelfsprekend een begeleidend of besturend orgaan van groot belang. De kans zal er altijd zijn dat de beschreven gevaren zich dan op het meta- niveau gaan voordoen, dat er zo een oneindige regressie van dezelfde problemen optreedt. Deels kunnen dan dezelfde oplossingen geboden worden, maar de kans is nooit tot nul te herleiden. Ons inziens is de beschreven interpretatie van de communities als semi-afgeschermd en semi- permanente plekken voor innovatieve theorievorming er alleszins een vruchtbare, en mist ze manco's van enkele gangbare of impliciet aanwezige andere interpretaties.

3.16 Wetenschap

Wetenschap is voor elke tijd en elke cultuur anders afgebakend. Disciplines verdelen zich anders per tijdvak, het onderscheid tussen wetenschappelijke en niet- wetenschappelijke kennis verandert ook mee. Waar vanaf de 19e eeuw de idee van een vooruitgang in de wetenschap sterk postvatte, is in de tweede helft van de 20e eeuw dat beeld vanuit de wijsbegeerte, de sociologie en de antropologie aangevallen. Wat men achteruitkijkend als een vernieuwing zit (zie innovatie) is dat in de ogen van tijdgenoten niet noodzakelijk. Ook interpreteert men vaak iets als vernieuwend of een vooruitgang als toevalligwijjs de rasters die twee culturen over een deel van de realiteit leggen, samenvallen op een bepaald punt. Dat punt wordt dan meer vernieuwend of meer wetenschappelijk genoemd achteraf, terwijl het een rol als alle andere speelde in een wetenschappelijk systeem met andere wetmatigheden.

In de vorige zijn gebruikte ik ook 'wetenschappelijk' en 'vernieuwend' als synoniemen, omdat de twee vaak gelijkgesteld worden vanaf de 19e eeuw. Men wil zich vaak tegen de kennis van een vorige periode -of een andere cultuur- afzetten door haar te kwalificeren als onwetenschappelijk. Het label 'wetenschappelijk' heeft zo ook een sociale functie, naast andere functies. Iets kwalificeren als wetenschappelijk geeft het meer gewicht en past het in een netwerk van mensen en instituties dat gezag verleent en mogelijkheden creëert. Als men iets uit dat netwerk wil verdrijven, kan men het label 'onwetenschappelijk' gebruiken. Vaak ziet men dat niet enkel het kennen van het eigen tijdvak en de eigen cultuur verabsoluteerd wordt -zie hogerop- maar ook die van de eigen discipline.

Wanneer kennis en methodes uit een andere discipline worden binnengehaald, ziet men regelmatig de reflex om de kennis of het gebruik daarvan als onwetenschappelijk te etiketteren. Hoe verder de disciplines uit elkaar liggen, hoe onbekender men in de ontvangende groep mensen is met de nieuwe concepten, hoe sterker deze neiging zal zijn, en het is dan ook niet verwonderlijk als kruisingen tussen een exacte en een niet- exacte discipline zo ontvangen worden. (Mogelijk snijden deze kruisingen echt geen hout, maar we hebben het hier over prereflexieve impulsen bij de eerste kennismaking ermee) Omdat de exacte wetenschappen maatschappelijk in hoger aanzien staan dan de niet- exacte, worden exacte introducties in een niet- exacte omgeving veel beter getolereerd dan het omgekeerde.

Wat betreft die hiërarchie in de maatschappelijke status van de verschillende wetenschappen, is het interessant op te merken dat het gebruik van verschillende labels elkaar versterkt. Eerder hadden we het al over theorie- praktijk en abstract- concreet en de sociale functie van deze labels. We zien dat verschillende menswetenschappen, neem psychologie of filosofie, algemeen als abstract -indien niet 'vaag'- geïnterpreteerd worden, en dat ook het etiket 'theoretisch' veel eerder bij menswetenschappen zal gebruikt worden, dit alles in een omgeving met voorkeur voor paktische verwezenlijkingen in de concrete levenssfeer. Dat de meest exacte wetenschap, de wiskunde, met minstens evenveel recht abstract en theoretisch kan genoemd worden, zullen weinigen ontkennen als er expliciet naar gevraagd wordt, maar in de dagelijkse omgang, de plek waar het discours zich reproduceert, domineren de eerst genoemde gemeenplaatsen en sturen zij -deels onbewust- het handelen. Wat ook buiten beeld blijft, is de toepassing van filosofische kennis in andere disciplines, in andere menswetenschappen en onrechtstreeks ook in de economie, de meest concrete der wetenschappen, die echter steeds een beeld van mens en wereld impliceert.

De labels 'theoretisch', 'abstract' en 'niet - exact' versterken elkaar om de bestaande hiërarchie van wetenschappen, en vooral de eraan gekoppelde privileges van de beoefenaars te bevestigen en versterken. De vermenigvuldiging van de labels in de discours maakt het steeds moeilijker om met een andere blik te kijken naar hun feitelijke functioneren: iedereen is het erover eens, de inhoud wordt niet meer in vraag gesteld, bevestigt invloedrijke mensen in hun bebaaglijke positie. Er naar zoeken is blinde vlekken opsporen van het discours en irritatie opwekken. Zo'n zoektocht naar blinde vlekken in een -aantal- discours is enkel mogelijk door zich te wenden tot afwijkende discours, trachten van daaruit te kijken naar het gangbare beeld van de wetenschap.

4 Slot

Vele van bovenstaande passages, in verscheidene tekstdeeltjes, nuanceren een absolute opvatting van kennis, realiteit en wetenschap. De invulling van begrippen als discipline en kennis, de opvattingen over de rol van retoriek en macht en het gebruik van het concept discours, versterken elkaar, wijzen in eenzelfde richting. Het netwerk van verwijzingen dat we tot stand wilden brengen tussen de minder traditioneel ingevulde of recent ingevoerde begrippen, levert idealiter een iets andere bril om naar kennisontwikkeling te kijken, en naar de rol van wetenschap daarbij. Habiforum heeft als doelstelling om interdisciplinair te werken aan kennisontwikkeling op een bepaald gebied, maar opereert op dit moment vanuit een bepaalde hoek van het disciplinaire veld.

Wat dit compendium beoogde, was het losweken van vooronderstellingen op het gebied van kennisontwikkeling en de rol van verscheidene instanties en organisaties daarbij, op deze wijze vertrouwde interpretatiekaders doorbreken en innovatie en haar organisatie aldus te versoepelen. Daar kwam gaandeweg uit voort dat de relevantie aangetoond diende te worden van andere hoeken van de wetenschap voor Habiforums doelstelling. We zijn niet in de eerste plaats ingegaan op al te detaillistische kennis over ruimtelijke inrichting vanuit de menswetenschappen, maar zijn op een fundamenteeler niveau begonnen, door een hedendaagse menswetenschappelijke visie te presenteren op kennis, kennisinnovatie en interdisciplinariteit. Over de ruimtelijke kwaliteit en het meervoudig ruimtegebruik zijn we noodzakelijkerwijs meer summier gebleven.

Van het landschap konden slechts enkele trekken op papier komen, omdat we eerst het venster nog moesten construeren.

Literatuur

- Ashenden, S., D. Owen, eds., *Foucault contra Habermas. Recasting the dialogue between Genealogy and critical theory*, Londen, 2000.
- Barnes T.J., J.S. Duncan, eds., *Writing worlds. Discourse, text and metaphor in the description of landscape*, Londen- New York, 1992.
- Barthes, R., *L' ancienne rhétorique, Aide memoire*, in *L'aventure semiologique*, Parijs, 1985, pp. 85- 167.
- Bastide, F., *The Semiotic Analysis of Scientific Discourse*, Parijs, 1985.
- Eco, U., *Over interpretatie*, Kampen, 1992.
- Eco, U., *De grenzen van de interpretatie*, Amsterdam, 1992.
- Eco, U., *l' oeuvre ouverte*, Parijs, 1965.
- Eriksen, Th., H., *Ethnicity and Nationalism. Anthropological perspectives*, Londen, 1993.
- Evans- Pritchard, E..E., *Witchcraft, Oracle and Magic among the Azande*, Oxford, 1972.
- Foucault, M., *Les mots et les choses*, Parijs, 1966.
- Foucault, M., *L'ordre du discours*, Parijs, 1971.
- Foucault, M., *Surveiller et punir*, Parijs, 1975.
- Greimas, A., *The social sciences. A semiotic view*, Minneapolis, Minn., 1990.
- Harris, M., *Culture, people, nature. An introduction to General Anthropology*, New York, 1997.
- Heidegger, M., *Sein und Zeit*, Freiburg, 1933.
- Jong, H.M. De, *In het teken van de bestuurlijke vernieuwing*, in J. Van Der Lubbe, A. Van Zoest, red., *Teken en betekenis*, Haarlem, 1997, pp. 173- 195.
- Kwant, R.C., *Structuralisten en structuralisme*, Alphen a.d. Rijn, 1978.
- Latour, B., *Wetenschap in actie. Wetenschappers en technici in de maatschappij*, Amsterdam, 1995, 1e ed. 1987.

Peeters, H.F.M., *Hoe veranderlijk is de mens. Een inleiding in de historische psychologie*, Nijmegen, 1994.

Stacey, R.D., *Strategic management and organisational dynamics*, 2e ed., Londen, 1996, pp. 378- 411.

Wenger, G.C., *Communities of practice*, Cambridge, 1998.

Woerkum, C. Van, *Communicatie en interactieve beleidsvorming*, 2e ed., Alphen a.d. Rijn, 2000.

Zoest, A. Van, *Semiotiek. Over tekens, hoe ze werken en wat we ermee doen*, Baarn, 1978.

Zoest, A. Van, *De macht van de tekens. Opstellen over maatschappij, tekst en literatuur*, Utrecht, 1986.

III. Kwaliteit leefomgeving

Sociale Dynamiek

Maarten Jacobs

1 Introductie

De vorige jaren is op Alterra een proces van kennisontwikkeling gestart voor het programma kwaliteit leefomgeving. Een belangrijk tussenstation in dit proces is een theoretische analyse van kwaliteitsaanspraken. Uit deze analyse blijkt dat aan het begrip kwaliteit inhoud wordt gegeven vanuit drie geldigheidsaanspraken: de waarheid, de juistheid en de waarachtigheid. Deze aanspraken, grondslagen voor kwaliteitsdomeinen, kunnen verbonden worden met (het streven naar) respectievelijk objectieve, intersubjectieve en subjectieve kennis.

aanspraak	waar	juist	waarachtig
kennis	objectief	intersubjectief	subjectief
houding	cognitief	normatief	expressief
regelsysteem	biologisch	sociaal	psychisch
economie	agrarisch	industrieel	diensten

Op deze wijze zijn drie werkelijkheidsdomeinen te schetsen. Deze domeinen zijn terug te vinden bij vele kopstukken in de wetenschap en filosofie (bijvoorbeeld Plato, Kant, Habermas, Störig). Kwaliteit betekent in elk domein iets anders, moet op steeds andere wijze uitgewerkt worden.

Met behulp van deze zienswijze is het mogelijk een aantal moeilijkheden rond het denken over omgevingskwaliteit te duiden. Zo is het niet onderscheiden van drie kwaliteitsdomeinen vaak een reden voor stroef verlopende discussies. Men strijdt bijvoorbeeld tegen elkaar terwijl de posities slechts een schijntegenstelling zijn omdat ze liggen in verschillende domeinen. Gebleken is het nut van de analyse om enkele kenmerken van kwaliteitsaanspraken en hieruit volgende debatten te begrijpen.

Zo valt met dit denkkader te verklaren dat een studie waaruit blijkt dat het Waddengebied niet daalt door het boren naar gas de waarheid onderzoekt daarmee gevoelens van oernatuur en het daarbij niet passend achten van gasboren nooit kan tegenspreken omdat hiermee de juistheid en de waarachtigheid in het geding zijn. Zonder de driedeling lijken het slechts concurrerende kwaliteitsaanspraken in hetzelfde gebied.

Toch is het zinvol te onderzoeken of een verdere ontwikkeling van deze theoretische invalshoek mogelijk is. Het probleem is namelijk dat de indeling volledig statisch is. Dat wil zeggen, een analyse van een kwaliteitsdiscussie/analyse/debat/studie met deze indeling beperkt zich tot het toewijzen van een bepaalde uitspraak over kwaliteit aan een van de drie domeinen. Maar in de maatschappelijke realiteit is er sprake van dynamiek in standpunten, kennis, handelingsperspectieven enz. Kwaliteit is niet statisch, maar kwaliteit krijgt invulling in sociale processen. Het kwaliteitsbegrip is dynamisch. Kwaliteitstandpunten ontstaan bijvoorbeeld naar aanleiding van een conflictsituatie, groeien door actieve kennisverwerving of verdwijnen weer door veranderende contexten, ze verbreden en versmallen, splitsen in meerdere standpunten of zijn samensmeltingen van verschillende standpunten, ze reageren op

elkaar of leiden een statisch bestaan, enzovoorts. Om een voorbeeld te noemen: door het voornemen van de NAM om te proefboren naar Waddengas zijn een hele hoop Nederlanders geprikkeld, mede door de groene beweging, om een standpunt te gaan innemen tijdens de dynamiek van het maatschappelijk debat, door iets te gaan vinden van allerlei uitspraken, door coalities te vormen enzovoorts.

De theoretische analyse kent deze dynamiek (nog) niet. Om deze dynamiek te kunnen beschrijven moeten we op zoek naar theorieën over veranderingsprocessen. Tevens willen we echter niet de verklarende kracht van de kentheoretische analyse (waar juist waarachtig) verliezen. Hieruit volgt dat we naar een soort overkoepelend begrip of principe toe moeten waarin (sociale) veranderingsprocessen en kentheoretische noties kunnen samenkomen.

Het doel van dit project is om een sprong te kunnen maken van beschrijvingen van statische kwaliteit naar beschrijvingen van dynamische kwaliteit. Het gaat dan om sociale veranderingsprocessen, omdat het begrip kwaliteit in sociale processen invulling krijgt.

We stellen hierbij de volgende vragen:

1. *Vanuit welke invalshoeken zijn sociale veranderingsprocessen te beschrijven?*
2. *Welke typen sociale veranderingsprocessen kunnen worden onderscheiden?*
3. *Zijn er wetmatigheden in het verloop van sociale veranderingsprocessen aan te wijzen?*
4. *Zijn verschillende typen kwaliteitsaanspraken te koppelen aan het verloop van sociale veranderingsprocessen?*
5. *Hoe is kennis opgedaan uit de vorige vragen toe te passen op vraagstukken rond het onderwerp 'kwaliteit leefomgeving'?*

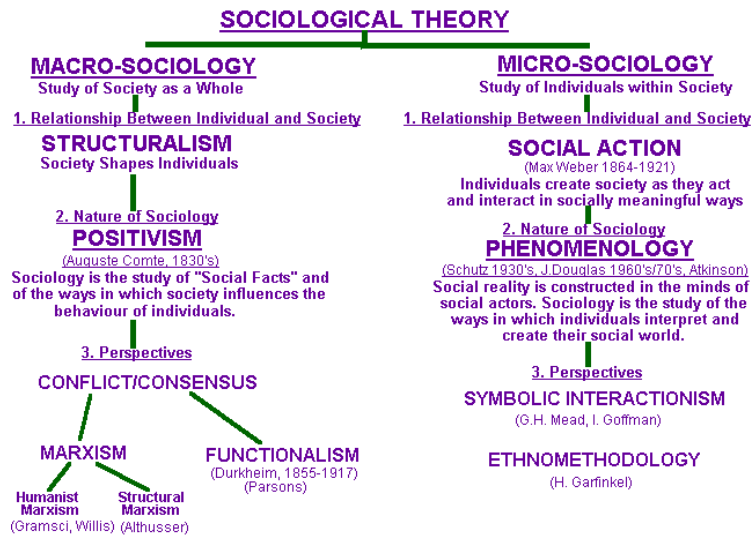
In het volgende hoofdstuk wordt kort ingegaan op enkele hoofdrichtingen uit de sociologie, om te bepalen onder welke invalshoeken veranderingsprocessen zijn te beschrijven. In hoofdstuk 3 gaan we nader in op de invalshoek van het discours. Hoofdstuk 4 gaat over concepten uit de organisatiekunde. In hoofdstuk 5 worden enkele conclusies getrokken uit deze studie teneinde de onderzoeksvragen te beantwoorden.

2 Veranderingsprocessen in de sociologie

In deze studie gaat het niet in eerste instantie om een volledige verdieping in alle mogelijke literatuur, maar om een verkenning waarin getracht wordt om alle vragen te doorlopen, dat wil zeggen tot elementen voor concepten voor dynamische kwaliteit te komen waaraan verschillende vanuit de kentheorie gedefinieerde kwaliteitsaanspraken zijn te koppelen. Door in deze studie het hele proces te doorlopen, maar minder uitgebreid, kan voor een volgende studie bepaald worden welke onderdelen het meeste aandacht behoeven.

In het gedachtengoed van de sociologie zijn concepten te vinden die voor deze studie relevant zijn. Bij de veranderingsprocessen waar het in deze studie om gaat, is altijd sprake van sociale veranderingsprocessen. Het gaat immers om kwaliteitsaanspraken met betrekking tot de leefomgeving die voor meerdere mensen relevant is, het gaat om debat en discussie. (Overigens zijn ook individuele niet-gecommuniceerde kwaliteitsaanspraken theoretisch mogelijk, maar die blijven buiten beschouwing omdat ze voor ons op dit moment niet van belang zijn als probleem, hoogstens als verklaring voor sociale dynamiek.)

In de sociologische theorievorming is een primair onderscheid te maken tussen theorieën die de sociale structuur beschrijven en theorieën die de sociale dynamiek beschrijven (zie bijvoorbeeld Bilton e.a. 1996). De macrosociologie houdt zich bezig met de sociale structuur, de microsociologie houdt zich bezig met de sociale dynamiek (zie figuur 1). Andere veelgenoemde termen zijn de statica en de dynamica. Structuur en dynamiek, statica en dynamica, worden in deze studie als complementair beschouwd (niet alle sociologen in de geschiedenis hebben dit gedaan, zie voor een toelichting bijvoorbeeld van Doorn e.a. 1958, pp. 278 en verder). Met een structuurbril naar de maatschappij kijken licht andere perspectieven eruit dan met een dynamiekril naar dezelfde maatschappij kijken. Sociale structuur is de (empirisch geconstateerde) regelmatigheid in sociale systemen (bijvoorbeeld machtsrelaties, rolpatronen enz.). Sociale dynamiek is de verandering van het sociale systeem.

figuur 1 theorievorming in de sociologie

In de geschiedenis van de sociologie zijn meer theorieën ontwikkeld voor de structurele analyse (linkertak in figuur 1) dan voor de dynamische analyse (rechtertak). Verklaringen daarvoor blijven een beetje giswerk: had de maatschappij meer behoefte aan structurele analyses, is het niet logisch dat een wetenschap eerst de structuren van haar object beschrijft en zich dan gaat bezighouden met de dynamiek, is de structurele analyse eenvoudiger en daardoor een dankbaardere klus?

Met name de afgelopen twee decennia is veel energie gestoken in de dynamische analyse. Dit hangt waarschijnlijk samen met het postmoderne wereldbeeld, waarin verandering wezenlijker lijkt dan structuur, met zinvolle inzichten uit innovatiestudies en de organisatiesociologie, en met voortschrijdende filosofische debatten. Het basisperspectief in de dynamische analyse is verwoord in de volgende frase: 'individuals create society as they act and interact in socially meaningful ways' (figuur 1). Het basismateriaal, de bouwsteen van de dynamische analyse, is de *handeling*.

Vanuit twee invalshoeken zal in deze studie naar sociale veranderingsprocessen worden gekeken. De eerste is die van discoursen. Met deze voornamelijk uit de filosofie afkomstige invalshoek is het mogelijk het vaak contingente karakter van claims op de omgeving, en de soms onvoorspelbare processen die eraan ten grondslag liggen, beter te begrijpen (hoofdstuk 3). Daarna komen bijdragen uit de organisatiekunde aan bod. Hierbij worden ook typen veranderingsprocessen gesystematiseerd (hoofdstuk 4).

3 Discoursen

3.1 Act: de bouwsteen van discoursen

Een act is een handeling die betekenis heeft in sociaal verband. Er zijn twee redenen om niet van handeling of daad te spreken, maar het begrip act te gebruiken in deze studie. Ten eerste gaat het bij een act ook om bijvoorbeeld een uitspraak, terwijl aan de begrippen handeling en daad een sterke connotatie kleeft die niet meteen aan spreken doet denken, maar aan iets doen buiten de taal om. Act is taalhandeling-inclusief. Ten tweede ligt in het begrip act uitdrukkelijk besloten dat de handeling in sociaal verband betekenis krijgt, op welke wijze dan ook. Handelingen en daden kunnen door een individu worden verricht zonder dat een ander individu of een groep individuen daar ooit enig gevolg van ervaart (bewust danwel onbewust). Deze handelingen hebben dan in sociaal opzicht geen betekenis, ook al kan een dergelijke handeling voor een individu zeer veel betekenis hebben.

De uitspraak 'drie maal drie is acht' is een act, mits iemand dit leest natuurlijk. Voordringen bij het postkantoor is een act. Een ingreep in de groene ruimte is een act. Een uitspraak over een ingreep in de groene ruimte is een act. De voorbereiding op een uitspraak over een ingreep in de groene ruimte is een act. Een financiële transactie is een act.

In deze studie gaan we uit van de stelling dat elke act in beginsel te bezien is vanuit de drie werkelijkheidsdomeinen. Een act kent op elk moment een cognitieve, normatieve en expressieve component. Een act is te beoordelen vanuit de waarheid, vanuit de juistheid en vanuit de waarachtigheid, en wel gelijktijdig. Nu kan het voor sommige acts zeer lastig zijn om deze drie componenten te ontwaren, maar ze zijn alle aanwezig, hoe ver verstopt door gedeelde stilzwijgende afspraken of verborgen achter impliciete aannamen ook.

3.2 Discours

Een discours is te omschrijven als 'a body of ideas, concepts and beliefs which become established as knowledge or as an accepted worldview. These ideas become a powerful framework for understanding and action in social life' (Bilton e.a. 1996). De relatie met acts kan als volgt worden omschreven. Als men alle mogelijke acts gedachten neemt, dan blijkt al snel dat sommige acts wel geschieden, terwijl andere acts wel theoretisch mogelijk zijn, maar in de praktijk niet voorkomen. De in de praktijk voorkomende acts geschieden bovendien vaak in samenhang: ze zijn geclusterd, sommige acts horen bij elkaar en volgen elkaar op te begrijpen wijze op, andere acts vormen weer een ander cluster met een eigen consistentie. Een discours is zo'n in de praktijk voorkomend cluster van acts.

Een discours is een verdichting van acts in een netwerk. Niet alle acts zijn gelijkmatig verdeeld over de ruimte van het mogelijke, maar er zijn clusters van acts te ontwaren in de maatschappij. Een discours bestaat uit een cluster van acts, maar een discours vormt tevens een kader waarbinnen een individuele act betekenis krijgt. Een discours komt tot stand en verandert door acts, en een discours genereert acts en geeft acts betekenis. Net als *act* is *discours* een concept waarmee *veranderingen* zijn te beschrijven. Een discours is een manier van spreken over de werkelijkheid, een samenhangend geheel aan vooronderstellingen over die werkelijkheid, daaraan gekoppeld een blik die sommige dingen naar voren haalt, andere onderbelicht laat. Deze manier van spreken, dit discours, kan in meer of mindere mate veranderen in de tijd.

Zo zien we rond het voornemen van Shell om de Brent Spar te laten afzinken een specifiek discours ontstaan van miljoenen mensen, in een tijdelijke virtuele organisatie steunend op de moderne communicatienetwerken. Daarin dienen bestaande organisaties (met relatief stabiele discoursen) als Greenpeace als entkristal. Het laten afzinken wordt als 'slecht voor het milieu' gedefinieerd. 'Slecht voor het milieu' functioneert als legitimatie voor de handeling 'niet doen'. 'Toch doen' wordt betaald gezet met een boycot. De virtuele organisatie (waarin mensen vooral georganiseerd zijn in de act van de boycot) houdt op te bestaan zodra het binnen het discours gedefinieerde doel is bereikt, waarmee het discours grotendeels verdampt en Greenpeace nog overblijft. Ziehier een voorbeeld van de veranderlijkheid die een discours waarin kwaliteitsuitspraken over de omgeving tot stand komen kan kenmerken (en daarmee tevens een probleem met betrekking tot voorspelbaarheid).

3.3 Kenmerken van discoursen

Principieel verschillende typen discoursen, met duidelijke grenzen, zijn niet aan te wijzen. Wel is het mogelijk een aantal karakteristieken van discoursen te noemen waarmee discoursen zijn te typeren in de zin van een beetje zus en een beetje zo.

Een zestal eigenschappen van discoursen zullen in het onderstaande ter sprake komen. Hiermee is niet gestreefd naar compleetheid. Misschien zijn andere eigenschappen mogelijk, en nuttig om ook te noemen, misschien zijn enkele hier genoemde eigenschappen onlosmakelijk met elkaar verbonden en daarmee tot een enkele basiseigenschap te herleiden. Beschouw het onderstaande als een aanzet.

Een eerste eigenschap waarop men discoursen zou kunnen bekijken, is de mate van stabiliteit. Sommige (kenmerken van) discoursen blijven relatief hetzelfde gedurende langere tijd, zoals bijvoorbeeld het discours (of zo je wilt de verzameling van discoursen) waarbinnen men vindt dat men mag ingrijpen in de omgeving om bepaalde doelen te bereiken. Andere discoursen zijn zeer dynamisch, zoals het discours ontstaan rond de Brent Spar, zoals eerder besproken.

Een tweede kenmerk zou men kunnen benoemen als het bereik van een discours. Sommige discoursen strekken zich uit over vele domeinen waar men uitspraken over zou kunnen doen (bijvoorbeeld het Christendom of de Islam), andere discoursen beperken zich tot een zeer specifiek geval. In de ruimtelijke ordening kan men

bijvoorbeeld het restrictief beleid voor het landelijk gebied opvoeren als een breed discours: het zou voor een veelheid aan zaken een richtlijn moeten vormen. Overigens kenmerken brede discourses zich vaak doordat ze nogal abstract zijn en daarmee voor een specifiek geval nadere uitwerking behoeven. Een voorbeeld hiervan is wederom het restrictief beleid. Uit onderzoek is gebleken dat voor een hele serie specifieke gevallen bij veel verantwoordelijke mensen niet duidelijk is hoe het restrictief beleid toegepast dient te worden. Nadere uitwerking is dan vereist, of men zou kunnen zeggen, er ontstaan dan nieuwe, meerdere naast elkaar bestaande aanvullende discourses. Een ander voorbeeld is het Christelijk geloof, waaruit meerdere concurrerende discourses voortkomen als het gaat om de kwestie van condoomgebruik ter bestrijding van aids. Andere discourses kunnen zeer specifiek zijn, zo is er bijvoorbeeld een actiegroep geweest die zich louter inzette om een haagje rond de Brandaris te behouden.

Een volgende karakteristiek van discourses kan men simpelweg bestempelen als de populariteit. Sommige discourses kennen een hoge graad van instemming onder een groep mensen, andere beperken zich tot een geringe minderheid. Een voorbeeld van een populair is het adagium 'gij zult niet doden' waar de meeste mensen in Nederland mee zullen instemmen, zeker na nadere afpalingen zoals noodweer als uitzondering.

Een vierde kenmerk is de duur van een discours. Dit moet overigens niet verward worden met de stabiliteit/dynamiek van een discours. Een discours kan zeer dynamisch zijn en toch (of juist daardoor) lang voortduren. Een godsdienst is wederom een voorbeeld. Een dergelijk discours kent vaak een lange duur, maar de exegetische verandert voortdurend in de tijd; stabiele kenmerken als de stelling 'god bestaat' is niet directief in het leven (zonder aanvullende discourses) en kan daarom blijven duren. Voor een voorbeeld van een zeer kortdurend discours kunnen we weer terugrijpen op de Brent Spar.

De vijfde eigenschap is de mate waarin een discours interactie aangaat met de omgeving. Sommige discourses kenmerken zich door grote geslotenheid. Relatieve geslotenheid van discourses is soms zeer goed verklaarbaar uit geografische omstandigheden. Zo is de geslotenheid van de plaatselijke cultuur van het voormalige eiland Urk voor buitenstaanders goed te begrijpen. Andere discourses kenmerken zich door relatieve openheid naar buiten toe. Een voorbeeld hiervan is een opeenvolging van acts waarin het wereldnatuurfonds samenwerkingsverbanden aangaat met organisaties, overheden en bedrijven om bepaalde doelen te verwezenlijken. In vergelijking hiermee is bijvoorbeeld Greenpeace veel meer gesloten, terwijl Greenpeace weer vaker en heftiger reageert op andere discourses. Een relatief gesloten discours zal vaker botsen met andere discourses.

Een zesde karakteristiek kan men omschrijven als de organisatiegraad. Sommige discourses verlopen langs streng georganiseerde kanalen, andere kennen nauwelijks een organisatie. Weer kunnen we hier het Brent Sparverhaal opvoeren, een zeer diffuse en tijdelijke virtuele organisatie van mensen die eenzelfde act (de boycot) uitvoeren, slechts in de act verenigd zijn via mediaboodschappen, waarbij de organisatie onmiddellijk verdampt zodra het doel is bereikt. Veel strenger

georganiseerde discoursen zijn sommige praktijken die gekoppeld zijn aan ministeries, bijvoorbeeld de kwaliteitsuitspraken van Pronk.

Tabel 2 Eigenschappen van discoursen

Mate van stabiliteit
Bereik
Populariteit
Duur
Interactiegraad
Organisatiegraad

Overigens kan men al deze eigenschappen zien als continua, de eigenschappen van een discours zijn als punten op spectra. De eigenschappen kunnen natuurlijk veranderen in eenzelfde discours in de loop van de tijd. Een discours kan bijvoorbeeld meer open raken.

Tenslotte zij nog opgemerkt dat een discours weliswaar een empirisch voorkomend iets is, namelijk een zich daadwerkelijk in de praktijk voorkomende opeenvolging van op de een of andere wijze samenhangende acts (die samenhang kan op allerlei manieren gestalte krijgen; bv oeuvre, medium, onderwerp enz), maar dat men wel altijd een maatstaf voor een discours moet definiëren, dat men een uitgangspunt moet hebben om een bepaalde groep van acts te onderscheiden van andere acts.

3.4 Relaties tussen discoursen

Omdat in de maatschappij velerlei discoursen naast elkaar kunnen bestaan zijn er ook relaties mogelijk tussen verschillende discoursen. Enkele relaties zullen aan bod komen.

Ten eerste kunnen discoursen met elkaar concurreren. Een discours waarin de Waddenzee als unieke oernatuur wordt bestempeld kan concurreren met een discours waarin de Waddenzee als een net als andere gebieden te exploiteren streek wordt beschouwd. Deze betekenissen hoeven overigens helemaal niet te botsen. Het komt pas tot een botsing als er een aanleiding is om een bepaald besluit te gaan nemen. Dan kan concurrentie leiden tot een botsing.

Ook kan een bepaald discours bovengeschild zijn aan een ander discours (dat dan ondergeschild is). Zo kan een vrij algemeen discours waarin interesse voor de natuur een waarde is bovengeschild zijn aan een discours waarin men tegen boren in de Wadden is.

Vervolgens kunnen discoursen nevenschild zijn. Bijvoorbeeld een discours waarin men tegen de sloop van een gebouw is op een bepaalde plek en een discours waarin men voor het behoud van een bosje is op een andere plek. Deze discoursen zijn gelijkwaardig aan elkaar, maar beconcurreren elkaar niet.

Een discours kan zijn ontstaan uit een samensmelting van meerdere eerdere discoursen, zoals meerdere discoursen kunnen zijn ontstaan uit een splitsing van een eerder discours. Zo is een van de voorvechters van Greenpeace een nieuwe organisatie begonnen omdat hij Greenpeace te weinig radicaal vond worden.

Ten zesde kan een discours reactionair ten opzichte van een ander discours. Zo zijn de oproep en de communicatie rond de boycot van Shell reacties op het voornemen van Shell de Brent Spar te laten afzinken.

Als laatste hier genoemde relatie kunnen discoursen samen een cyclus vormen. Sommige discoursen komen steeds weer op, vaak is dat een paartje van discoursen dat elkaar afwisselt.

Tabel 3 Relaties tussen discoursen

concurrerend
ondergeschikt/bovengeschikt
nevenschikt
samensmeltingen
splitsingen
reactionair
cyclisch

3.5 Typen kwaliteitsaanspraken in discoursen

We komen even terug op de vragen die aan dit onderzoekje ten grondslag liggen. De tweede vraag was of er verschillende typen sociale processen zijn te benoemen. We kunnen op grond van de vorige paragrafen opmerken dat men met behulp van de invalshoek van discoursen in ieder geval verschillen tussen sociale processen kan typeren. Met behulp van de genoemde eigenschappen kan men bijvoorbeeld zeggen dat het ene discours stabiel is dan het andere, of dat het ene discours beter als afsplitsing is te kennen dan het andere. Maar het druist tegen de invalshoek van het discours in om te komen tot verschillende typen sociale processen met scherpe klassiegrenzen. De overgangen zijn continu, het is een kwestie van een beetje meer of minder. Als antwoord op de derde vraag kunnen we melden dat er in beginsel geen wetmatigheden zijn voor het verloop van sociale processen als we die bezien vanuit de invalshoek van discoursen. Discoursen doen zich in vele gedaanten voor.

In deze paragraaf gaat het verder om de vierde vraag: wat er op valt te merken over de relatie tussen discoursen en de drie typen kwaliteitsaanspraken (waar – juist – waarachtig). Bühler's Organon model, geformuleerd in 1934, heeft een grote invloed op de manier waarop in discoursstudies naar taal wordt gekeken. De Duitse filosoof en psycholoog stelt in navolging van Plato (wiens Cratylus een van de eerste werken over taal is) dat speech een vorm van handelen is, en woorden de instrumenten waarmee deze handelingen worden uitgevoerd. Elke speech heeft tegelijkertijd drie functies: symbol, sign en signal (Renkema, Discourse Studies, p. 7). Dit is als volgt te specificeren:

Symbol	information	informative discourse
Signal	persuasion	argumentative discourse
Sign	expression	narrative discourse (Renkema, p.48).

De binding met de drie domeinen van kwaliteit ligt voor het oprapen: information correspondeert met het waarheidsdomein, persuasion correspondeert met het juistheidsdomein en expression correspondeert met het waarachtigheidsdomein. Van Dijk (1992, p. 2) schetst de volgende drie basisdimensies in discoursen: taalgebruik (waarachtigheid), communicatie van overtuigingen (waarheid) en interactie in sociale situaties (juistheid). Een discours beweegt zich dus binnen alledrie de omschreven kwaliteitsdomeinen. Sterker nog: aan een discours zijn altijd, impliciet dan wel expliciet, waarheids-, juistheids- en waarachtigheidsaanspraken te ontleen.

Dit wil echter niet zeggen dat alledrie de domeinen in elk discours voortdurend veranderen. Vaak is er een aanleiding waardoor een discours begint, of oplaait, die ligt in een van de domeinen. Maar vaak betekent dat naar aanleiding van een standpunt in een van de domeinen ook acts binnen andere domeinen gaan plaatsvinden. Dit zien we bijvoorbeeld bij het boren naar Waddengas: de milieubeweging is hier tegen om bepaalde waarachtigheidsredenen (liefde voor ongerepthed) of juistheidsideeën (we moeten van natuur afblijven), maar gaat ook het onderzoek naar bodemdaling, dus een waarheidsclaim, onder vuur nemen.

Vanuit het oogpunt van de discoursanalyse is het aan te bevelen om gelijktijdig de ontwikkeling van waarheids-, juistheids- en waarachtigheidsclaims in kaart te brengen.

Verder zijn met behulp van de discoursinvalshoek geen algemeenheden te melden over de afwisseling tussen de drie verschillende perspectieven. Omdat er ook geen wetmatigheden in het verloop van de processen zijn aan te wijzen, en geen duidelijke fasen in discoursen in het algemeen zijn aan te wijzen, is het logisch dat er ook geen wetmatigheden zijn geven voor wisselende aanspraken.

3.6 Toepassing op omgevingskwaliteit

Het gebeuren dat naar aanleiding van een bepaalde act (bijvoorbeeld een bericht over de aanleg van een sintelbaan in de bossen bij Rheden), een nieuw discours ontstaat, als het ware een nog niet bestaande grotendeels virtuele organisatie doet ontstaan, volledig toegespitst op die ene specifieke situatie. Alleen de cultuur van de bestaande organisaties kennen, zeg maar de actuele discoursen kennen is niet genoeg; ze kunnen namelijk ontstaan, soms misschien op vrij voorspelbare wijze, maar soms misschien ook niet. Toevallige factoren, die pas achteraf zijn aan te wijzen, spelen een soms wezenlijke rol. Deze notie van toeval en dus onvoorspelbaarheid is ingebakken in de invalshoek van de discoursanalyse.

De belangrijkste reden om het begrip discours te introduceren is dat deze insteek het mogelijk maakt kwaliteitsaanspraken niet slechts te beschouwen als vaste

eigenschappen van individuen of groepen mensen, maar dat ze ook kunnen ontstaan in processen. Een discours als een opeenvolging van acts naar aanleiding van een gebeurtenis (bv aanleg van een nieuwe woonwijk) leidt tot nieuwe en wisselende kwaliteitsaanspraken (bv waardering van weidegebied met referenties naar symboliek van Holland). Om iets te begrijpen van het ontstaan van kwaliteitsaanspraken moeten we iets begrijpen van discourses.

Misschien is het achteraf wel heel begrijpelijk dat het waarheidsonderzoek ter onderbouwing van de legitimiteit van het proefboren naar Waddengas door de NAM meer wrevel oproept dan overtuigend werkt als je het aan het begin van een proces presenteert, in plaats van te beginnen met mogelijke betekenissen die het Waddengebied heeft binnen verschillende discourses, handelingsperspectieven die hiermee samenhangen en vervolgens met alle partijen te kijken welke waarheden dan nog relevant zijn om te onderzoeken. Je zou het als volgt kunnen typeren: de NAM probeert met zeer krachtige stijlmiddelen (objectief onderzoek!) een dominant discours te entameren dat alle andere discourses verdringt.

De invalshoek van de discourses maakt het mogelijk de pluraliteit van meningen te laten zien in plaats van een onderzoeksmatig gemiddelde, de beweging in opvattingen in plaats van een patroon, de contingentie in plaats van de voorspelbaarheid, en het belang van debatten over de omgeving en niet alleen maar draagvlakonderzoek om er achter te komen wat mensen vinden.

Met behulp van de tabellen 2 en 3 kunnen een bepaalde discourses met betrekking tot omgevingskwaliteit gekarakteriseerd worden en gepositioneerd ten opzichte van andere discourses.

3.7 Conclusie

In dit hoofdstuk is het discours als invalshoek genomen om sociale veranderingsprocessen mee te beschrijven. Een discours is een manier van spreken, een samenhangende opeenvolging van acts, waardoor betekenis wordt gegeven aan de werkelijkheid.

De discoursanalyse is een algemene insteek waarmee veranderingen in de sociale werkelijkheid zijn weer te geven. De invalshoek leent zich er niet voor om principieel verschillende typen sociale processen te omschrijven, of wetmatigheden aan te wijzen in het verloop van sociale processen. De hele gedachte achter de discoursanalyse verzet zich juist tegen dergelijke wetmatigheden.

Discourses zijn wel te typeren, onder andere met de mate waarin ze stabiel zijn door de tijd heen, het bereik waar het discours op betrekking heeft, de populariteit, de duur, de mate van interactie met andere discourses en de mate waarin een discours is geanalyseerd.

Daarnaast zijn meerdere relaties tussen verschillende discoursen te schetsen: concurrerend, ondergeschikt, nevenschikt, samensmelting, splitsing, reactionair en cyclisch.

De drie typen kwaliteitsuitspraken zoals ze in een eerdere studie zijn omschreven, te weten de ware, de juiste en de waarachtige kwaliteit, zijn niet te koppelen aan verschillende discoursen. Zoals het Organon-model laat zien bewegen discoursen zich gelijktijdig in de drie domeinen. Een gelijktijdige analyse van veranderingen in het denken over waarheden, juistheden en waarachtigheden blijft daarom noodzakelijk.

De discoursanalyse is bruikbaar in vraagstukken omgevingskwaliteit omdat het een algemeen kader biedt waarmee veranderingen in kwaliteitsopvattingen zijn te beschrijven.

4 Sociale processen uit de organisatiekunde van Van Dyk

4.1 Inleiding: de theorie van Van Dyk

Het doel van de studie 'Organisatie in verandering' (van Dyk 1972) is het opstellen van modellen en wetten voor veranderingsprocessen in organisaties. Een onderscheid tussen endogene en exogene veranderingen, dat in veel andere studies wordt gemaakt, wordt daarbij niet zo zinvol geacht. Een probleem van dit onderscheid is namelijk dat een sociaal systeem verondersteld moet worden, maar dat elk sociaal systeem relatief is, dat wil zeggen in meer of mindere mate in verbinding staat met de omgeving. Ook maakt de auteur geen onderscheid tussen partiële en totale veranderingen: dit vergt evenzeer een afgebakend systeem.

Van Dyk gaat uit van het zogeheten 'tension management model' (p. 13). Veranderingen worden veroorzaakt door spanningen of inconsistenties binnen sociale systemen. Andersom kunnen veranderingen nieuwe spanningen en inconsistenties veroorzaken. Een kenmerk van het spanningsmodel (boven het vroeger vaak gehanteerde evenwichtsmodel - de maatschappij of een organisatie als een systeem dat naar evenwicht neigt) is dat zowel verandering als orde als normale verschijnselen van een organisatie gezien worden. Dit kenmerk is voor het doel in deze studie een voordeel: het gaat er immers om sociale veranderingen te beschrijven. Het model relativeert bovendien verschillen tussen endogene dan wel exogene veranderingsbronnen. Een verandering kan gelijktijdige zowel spanning-producerend als spanning-reducerend zijn. Bepaalde spanningsituaties zijn intrinsiek aan sociale systemen (p. 13).

Meer uitgewerkt gaat het in de studie om de 'factoren, mechanismen en situaties die verandering in en van organisaties produceren, de verschijningsvormen in de organisatie van verandering, en de functies van veranderingen voor organisaties' (p. 7). Hierbij ligt de nadruk op een verkenning van typen of soorten veranderingsprocessen op organisationeel niveau (p. 8).

Na deze inleidende opmerkingen poneert van Dyk vier typen van veranderingsprocessen, die in de volgende paragraaf beschreven worden. De keuze voor deze typen, en niet een andere ordening, wordt niet toegelicht: de typologie komt uit de lucht vallen, zonder verklarende grond. In deze zin komt van Dyk niet tegemoet aan zijn eigen doelstelling waarbij hij typen veranderingsprocessen wil verkennen. Hij verkent ze niet, maar poneert ze, accepteert ze als vertrekpunt om ze in de studie verder uit te werken.

Het contingente karakter van de typologie wil nog niet zeggen dat ze niet bruikbaar is. De theorieën worden in dit hoofdstuk omschreven en bevraagd, om de bruikbaarheid en tekortkomingen voor het doel van deze studie te onderzoeken. Meer in het algemeen kan men opmerken dat van Dyk veel stappen impliciet heeft gezet, en dat zijn werk niet altijd even duidelijk is gestructureerd. De behandeling van

zijn werk vraagt daarom nog veel interpretatie en eigen inbreng, met name als het gaat om het onderscheiden van verschillende fasen in veranderingsprocessen.

4.2 Typen veranderingsprocessen

Van Dyk hanteert zeer expliciet de volgende vier typen veranderingen:

1. de structuurverandering: spanning tussen enerzijds de structuur van de organisatie en anderzijds de betrekkingen op de omgeving;
2. de innovatie: spanning tussen het actuele en het mogelijke m.b.t. de doelstellingen en middelen;
3. het conflict: spanning tussen actoren mbt doelstellingen en aanwending van middelen;
4. de sociale verandering: spanning tussen organisatiedelen en organisatie als totaliteit.

Kenmerk van het spanningsmodel is dat verandering leidt tot spanning, spanning weer tot verandering, enzovoorts, zodat het idee van een normale toestand van een organisatie in evenwicht een mythe is.

In het onderstaande zullen de processen nader worden toegelicht. De uitleg begint met een innovatie. Iemand, of een groep mensen, ergens in een organisatie, al dan niet planmatig, komt in contact met iets nieuws (een techniek, een theorie, een product, een marktstrategie) en betreft dit op de organisatie. Voor de organisatie betekent dit een proces van innovatie.

De veranderingsprocessen zullen worden geïllustreerd aan de hand van een voorbeeld uit de ruimtelijke ordening: de opkomst van de ecologische hoofdstructuur. Hoewel iets als dé ruimtelijke ordening niet bestaat als geïnstitutionaliseerde organisatie, kan men het prima als een organisatie beschouwen. Een innovatie kan bijvoorbeeld zijn dat op een gegeven moment mensen in de beleidswereld, bijvoorbeeld binnen het ministerie van LNV, in contact komen met theorieën uit de landschapsecologie, bijvoorbeeld de eilandtheorie, en deze voorraad aan kennis gaan betrekken op de eigen beleidscontext.

Een conflict kan ontstaan omdat schaarse middelen moeten worden ingeleverd, omdat andere actoren minder belangrijker worden door de innovatie, omdat gewoonten doorbroken moeten worden, enzovoorts.

In de ruimtelijke ordening ontstaan bijvoorbeeld conflicten op het moment dat vanuit de innovatie 'ecologische hoofdstructuur' beleidsdoelstellingen geformuleerd gaan worden die betrekking hebben op de ruimte. Door ruimte, een schaars goed, voor de EHS te claimen kunnen bepaalde claims van andere actoren niet of in mindere mate worden ingewilligd, en ontstaat een conflict tussen actoren met verschillende wensen voor de ruimte. Conflicten kunnen ontstaan tussen aanhangers van de EHS en groepen binnen het ministerie van LNV, bijvoorbeeld groepen die vooral de economische positie van agrarische bedrijfsvoering als waarde en doelstelling hanteren, of groepen die beheerde, parkachtige natuur waardevoller

vinden dan zelfregulerende natuurgebieden. Maar conflicten kunnen ook ontstaan tussen het ministerie van LNV en andere actoren die zich bezighouden met ruimtelijke vraagstukken of activiteiten die in ieder geval een ruimtelijke consequentie hebben, zoals de ANWB als vertegenwoordiger van recreanten, of het ministerie van VROM.

Een conflict kenmerkt zich vaak door het aftasten van elkaar, waarbij het lang niet altijd gaat om rationele en redelijke kennismaking. Er gebeurt bijvoorbeeld iets nieuws, en de vernieuwers moeten gaan ontdekken welke actoren met deze vernieuwing te maken krijgen, terwijl de actoren de vernieuwing moeten leren kennen en deze een betekenis geven. Het is een fase waarin vaak in karikaturen naar elkaar wordt verwezen, meestal in een poging om de ideeën van de ander als belachelijk neer te zetten.

Een veelvoorkomend probleem in een proces van conflict is dat de groep actoren die bezig is een innovatie in te voeren denkt draagvlak te moeten gaan creëren. De gedachte is dan dat als anderen maar begrijpen waarom een verandering zo geweldig is, zij het zullen accepteren omdat de veranderaars gelijk hebben. Echter, het gaat in het proces van conflict om het ontdekken van een veelheid aan manieren waarop iemand gelijk kan hebben, afhankelijk van de waarden die men erop na kan houden. De wereld verandert, en actoren binnen een organisatie moeten de tijd krijgen om deze veranderde wereld te leren kennen, betekenis te geven en de eigen posities opnieuw te bepalen. Daarin speelt gevoel, retorica, stijl, een belangrijke rol, naast geduld. De veranderaars moeten in deze fase zelf ook het veld van actoren met eigen waardebeoordelingen leren kennen, en accepteren dat een voorgestelde verandering andere betekenissen krijgt binnen andere groepen.

Bij wat Van Dyk noemt een sociale verandering (dit is enger gedefinieerd dan de manier waarop het begrip sociale verandering in deze studie is gebruikt), komt een dynamiek op gang in de relaties tussen diverse actoren. Men erkent elkaar als actor, gaat dialogen aan, begint een proces van gezamenlijke probleemperceptie en –oplossing, zoekt concepten waarin een veelheid aan waarden weerspiegeld kan zijn, start nieuwe samenwerkingsverbanden en verbreekt oude, enzovoorts. Basiskennmerken zijn een verandering in de houding van actoren ten opzichte van elkaar en een heroriëntatie op doelstellingen, waarden, normen en middelen. Vaak betekent het ook dat de invulling van oorspronkelijke plannen verandert, omdat de invulling mede een product wordt van een onderhandelingsproces, waardoor ook andere dan de oorspronkelijke doelstellingen gestalte krijgen.

Het proces van de EHS komt in serieuzer vaarwater. Verschillende betrokken actoren hebben in een conflictfase ontwaard dat de EHS als idee bestaat, hebben een positie bepaald. Dan begint een proces waarin verschillende partijen elkaar gaan opzoeken en afstoten, waarin samenwerkingsverbanden gaan ontstaan zoals tussen het wereldnatuurfonds en het ministerie van LNV, met het doel om delen van de EHS te verwezenlijken. Het oorspronkelijke idee van de EHS krijgt invulling en verandert, vooral doordat relaties worden gezocht met andere waarden, zoals recreatie en beleving.

Het laatste sociale proces is dat van een structuurverandering van de organisatie. Dit proces beschrijft de gang van een relatief eenvoudige organisatie via een traject van toenemende differentiatie naar een matrixorganisatie.

De min of meer in sociale processen uitgekristalliseerde ideeën van EHS krijgen een institutioneel kader, verschillende actoren worden gegroepeerd om de plannen te kunnen verwezenlijken, er komen financiële middelen en juridische middelen, en gebieden worden heringericht volgens ideeën van de EHS. Langzaam wordt de EHS een vanzelfsprekend onderdeel van het denken over natuurbeleid en ruimtelijke ordening. Maar dit betekent ook dat het EHS-beleid zich verspreid over allerlei segmenten van de beleidsuitvoering, en dat de organisatie die de EHS trekt zich moet aanpassen in de richting van een netwerkorganisatie om in de complexe beleidsomgeving enig succes te kunnen boeken.

Tot zover de uitleg van verschillende typen veranderingsprocessen in organisaties (antwoord op onderzoeksvraag 2). We hebben nu, door middel van een interpretatie van de typologie van van Dyk, een eenvoudig model in handen waarmee veranderingsprocessen te typeren zijn. De indeling lijkt toepasbaar op vraagstukken van omgevingskwaliteit, zoals het voorbeeld van de EHS heeft laten zien (onderzoeksvraag 5). Het is niet voor niets dat elk proces met een voorbeeld uit de ontwikkeling van de EHS is geïllustreerd. De vier veranderingsprocessen zijn namelijk vier verschillende invalshoeken, en vaak kan een bepaalde ontwikkeling vanuit de vier invalshoeken worden beschreven. Er kan sprake zijn van overlap, of de verschillende veranderingstrajecten kunnen elkaar in de tijd opvolgen.

Aan elk van de vier veranderingsprocessen heeft van Dyk een hoofdstuk gewijd. Daarin worden soms duidelijk, soms erg multi-interpretabel, onduidelijk, verscholen of misschien vrij onbedoeld, faseringen van deze processen behandeld. In de volgende vier paragrafen volgt een bespreking van deze fasen, vanzelfsprekend niet vrij van interpretatie en eigen invulling. De vraag of in verschillende fasen een verschillend beroep op kennistypen wordt gedaan (onderzoeksvraag 4), wordt behandeld paragraaf 4.7.

4.3 Innovatie

In een innovatieproces kunnen een zestal fasen worden onderscheiden. De eerste is de uitgangssituatie, of beter gezegd: het geheel van kansrijke en problematische uitgangssituaties waarin een organisatie zich bevindt. Het gaat om zowel kenmerken van de organisatie zelf, als kenmerken van de omgeving. Kiemen van vernieuwingsactiviteiten zijn in de uitgangssituatie altijd aanwezig. Het kan gaan om negatieve kiemen (problematische kanten) alsook positieve (kansrijke kenmerken). Als voorbeeld kunnen we nemen de ruimte in Nederland, met alle kenmerken op een bepaald moment. Men wil dat deze ruimte kwaliteit heeft.

Dan volgt een proces van probleembesef en diagnosestelling. Men wordt zich bewust van het probleem, brengt het onder woorden. Of men wordt zich bewust van kansen

die er liggen. Wat door van Dyk niet wordt aangegeven, maar wat net zo goed een aanjager van innovatie kan zijn, is dat iemand in contact komt met een nieuw idee en dat in gedachten gaat toepassen op de organisatie, dus een innovatieprikkel door een toevallig idee in plaats van een probleem of kans. Misschien is deze innovatieprikkel momenteel in de netwerkmaatschappij veel belangrijker dan een innovatie via probleem- of kansbesef. Een voorbeeld kan zijn het besef dat de Nederlandse ruimte langzaam dichtslibt waardoor de ruimte inboet aan kwaliteit, maar dat er tegelijkertijd veel oplossingen mogelijk zijn door technische oplossingen (bv ondergronds bouwen), bestuurlijke vernieuwingen (bv beheerscoalities tussen verschillende organisaties) en veranderingen in de perspectieven op de Nederlandse ruimte (anders denken, bv Nederland als deltametropool).

In de volgende fase worden bewust zoekprocessen op touw gezet. Het eerder bestaande niveau van aspiraties, kennis, regels en vermogens wordt overschreden. Het is een periode van kennisontwikkeling, vernieuwing en kennisversnelling. De bedoeling is plannen te ontwikkelen waarmee het problematische wordt gereduceerd of de kans wordt aangegrepen. Zo wordt bijvoorbeeld een kennisnetwerk georganiseerd om de mogelijkheden van meervoudig ruimtegebruik te verkennen.

Daarna volgt een fase van besluitvorming over vernieuwingsplannen en –projecten. De kennisontwikkeling heeft min of meer uitgekritalliseerde ideeën opgeleverd over de wegen van vernieuwing, die nu al dan niet aangenomen moeten gaan worden. In de besluitvorming kunnen overigens naast inhoudelijke allerlei motieven meespelen, zoals het behoud van machtsposities. Het netwerk voor meervoudig ruimtegebruik kan besluiten om enkele voorbeeldprojecten financieel te ondersteunen.

Vervolgens start een fase van de implementatie van de vernieuwing en de assimilatie in de organisatie. Het vernieuwingstraject wordt uitgevoerd en de verandering vindt plaats. De voorbeeldprojecten voor meervoudig ruimtegebruik worden uitgevoerd.

Tenslotte zal de innovatie stabiliseren, deel gaan uitmaken van de organisatie. In feite wordt de verandering dan niet meer gezien als verandering, maar is gewoon geworden, een vanzelfsprekend aspect van de organisatie. Een voorbeeldproject voor meervoudig ruimtegebruik is deel gaan uitmaken van het Nederlandse landschap. De organisatie met de doorgevoerde verandering kan navolging vinden bij andere organisaties, die de innovatie adopteren. Het voorbeeldproject wordt een voorbeeld voor andere projecten.

De zes fasen binnen een innovatieproces kunnen als volgt worden benoemd:

1. uitgangssituatie,
2. probleembesef,
3. zoekprocessen,
4. besluitvorming,
5. implementatie,
6. stabilisatie.

Het is overigens niet zo van belang of er nu zes of bijvoorbeeld vijf fasen worden benoemd. Het gaat meer om de ontwikkeling die erachter zit. Deze ontwikkeling kan

aanschouwelijk gemaakt worden door verschillende fasen te onderscheiden, maar de fasen zelf moeten niet verabsoluteerd worden.

4.4 Conflict

De eerste fase die van Dyk onderscheidt bij een conflict is een fase van vaststelling. Binnen een organisatie zijn delen, individuen of groepen, die niet met elkaar overeenkomende doelstellingen, waarden, strategieën of een andere volgorde hiervan wenselijk achten. Deze groepen ontwaren deze verschillen, waarmee een conflictsituatie ontstaat. Een voorbeeld kan zijn dat de vereniging Das en Boom met een gemeente van mening verschilt over het al dan niet uitvoeren voor de plannen voor een industrieterrein.

De volgende fase is die van interdependentie. Men tracht elkaar te beïnvloeden, bijvoorbeeld de doelstellingen, preferentieschema's etc. van de ander, een fase van vele communicatieprocessen, ongecontroleerd en niet formeel. Men heeft met elkaar te maken om eigen doelstellingen te kunnen bereiken. De preferenties en motieven van een partij kunnen mede afhankelijk zijn van de medespelers. Zo kan de vereniging Das en Boom de gemeente erop attenderen dat er op het terrein eens een korenwolf is gesignaleerd en dat dit gegeven niet correct is verwerkt in de planvorming.

In de coalitiefase kunnen coalities van meerdere groepen of individuen gevormd gaan worden, in conflictsituaties met meer dan twee groepen. Op grond van overlappende (niet samenvallende) belangen worden relaties aangegaan in een proces van onderhandeling. Door normen en verplichtingen treedt soms een stabilisering van het conflict op, maar dat hoeft niet altijd het geval te zijn. De vereniging Das en Boom kan bijvoorbeeld proberen om medestanders te vinden voor de eigen standpunten, bijvoorbeeld Greenpeace of Natuurmonumenten.

Daarna begint een fase van (tijdelijke) (virtuele) organisatie. Er ontstaan en ontwikkelen zich organisaties uit de coalities. Dit is overigens geen organisatie als een bedrijf etc., maar een meestal niet-formeel tijdelijk samenwerkingsverband, dat wel volgens bepaalde min of meer stabiele normen verloopt, met min of meer zelfstandige partners. De mate waarin gestructureerd, geformaliseerd en gereguleerd is, verschilt. Zo kan het zijn dat een bepaalde samenwerkingsverband van verschillende partijen uit de groene hoek besluit om gezamenlijk als een partij een rechtzaak te beginnen tegen de gemeente die ondanks korenwolfreguleringen een industrieterrein wil aanleggen.

De laatste fase is die van verdeling. De conflictperiode eindigt met een of andere regeling die de verhoudingen tussen de partijen regelt. Dit betekent overigens vaak een ingreep in de structuur van de organisatie. Een rechter kan bijvoorbeeld een uitspraak doen over de wijze waarop de gemeente de regels moet toepassen bij het aanleggen van een industrieterrein en of het al dan niet op correcte wijze is gebeurd.

Samengevat kunnen bij een conflict de volgende fasen worden onderscheiden:

1. vaststelling
2. interdependentie
3. coalitie
4. organisatie en macht
5. verdeling en besluitvorming

4.5 Sociale verandering

Bij het proces dan Van Dyk sociale verandering noemt, gaat de aandacht uit naar individuele en sociale actoren als groepen in een organisatie. Een sociale verandering betekent dat de posities, definities en doelstellingen van de actoren zich wijzigen, waardoor ook de organisatie, als resultante van de acties van de sociale actoren, verandert.

De eerste fase is een uitgangssituatie, waarin de actoren bepaalde posities innemen in de organisatie, bepaalde doelstellingen hanteren en bepaalde definities hebben van de voor de organisatie relevante aspecten van de werkelijkheid. Als voorbeeld bij dit proces kunnen we nemen Staatsbosbeheer, die als algemeen beleid had dat het publiek niet van de paden afmocht. Binnen Staatsbosbeheer zijn allerlei actoren met verschillende visies en doelstellingen, maar de meesten zullen het eens zijn geweest met dit algemene beleid. Een enkele actor dacht er echter anders over.

De tweede fase is een fase waarin verschillende actoren binnen de organisatie bezig zijn met uitwisseling en confrontatie. Het betekent een interactie tussen verschillende posities, verschillende doelstellingen en verschillende definities van de situatie, waardoor spanningen kunnen optreden tussen actoren. De paar actoren binnen Staatsbosbeheer die vinden dat mensen wel van de paden af mogen, gaan over hun standpunten praten binnen de organisatie. Daarmee ontstaat een spanning tussen verschillende actoren binnen Staatsbosbeheer.

In de volgende fase van activering gaat een sociale actor zich, als reactie op de spannings situatie, veranderen. Kennis van de situatie en de beleving van autonomie zijn van belang. Het is een fase van bewustwording en actief aan de slag gaan met het formuleren van standpunten. De actoren die vinden dat de mensen op Staatsbosbeheerterrein van de paden af mogen, brengen hun standpunten en argumenten expliciet naar voren.

In de fase van mobilisering proberen actoren energie los te maken en om te zetten in acties, middelen worden ingezet ter verwezenlijking van bepaalde doelen. Het gaat in deze fase om de mate van actiebereidheid. De acties zullen leiden tot gewijzigde doelstellingen van de organisatie, maar ook van de verschillende actoren daarin. Het structurele (organisationele) aspect van de fasen van activering en mobilisering kan met participatie noemen: het zich in dynamische relatie verhouden tot elkaar van actoren in een organisatie. In het voorbeeld van Staatsbosbeheer is het een fase waarin actoren hun argumenten waarom mensen van de paden af zouden mogen

verder onderbouwen, en op meer georganiseerde wijze uitdragen binnen en misschien ook buiten de organisatie. Bij Staatsbosbeheer heeft het uiteindelijk geleid tot een verandering van het beleid.

Er volgt een laatste fase waarin verschillende actoren in de organisatie zich gaan binden aan de nieuwe doelstellingen van de organisatie. De wijze waarop uiteenlopende actoren zich binden kan daarbij verschillen. De binding aan de nieuwe doelstellingen betekent een wijziging van de posities, definities en doelstellingen van de actoren. Als het nieuwe beleid is ingevoerd, moeten de verschillende actoren zich opnieuw gaan vinden in de doelstellingen van Staatsbosbeheer, en de situatie opnieuw definiëren.

In een proces van sociale verandering zijn de volgende fasen te onderscheiden:

1. uitgangssituatie
2. spanning
3. activering
4. mobilisering
5. binding

4.6 Structuurdynamiek

Bij structuurdynamiek gaat het om verandering in de structuur van de organisatie ten gevolge van veranderingen in de relatie tussen de organisatie en de omgeving. Van Dyk beschrijft deze verandering in evolutionair perspectief, dat wil zeggen een duidelijke ontwikkeling van jonge kleine organisaties tot volwassen grote organisaties. Dit is een verschil met de andere drie processen die zijn beschreven. Die processen, bijvoorbeeld een innovatie, kunnen zich keer op keer voordoen. De structuurdynamiek zoals hier beschreven is een ontwikkeling die maar eenmaal geschiedt binnen eenzelfde organisatie.

De eerste fase is een fase van een stabiele en homogene omgeving. Er is dan geen reden tot verandering. Een organisatie is relatief eenvoudig opgebouwd en afgestemd op een weinig complexe omgeving. Als voorbeeld kunnen we het vroegere ministerie van landbouw nemen, dat ooit als belangrijkste taak had om te voorzien in het benodigde voedsel voor Nederland. Het landelijk gebied werd nog vooral als landbouwgebied bestempeld. Het ministerie van landbouw kan dan nog vrij eenvoudig zijn opgebouwd en exclusief zijn gericht op de stimulering van de landbouw.

Als de omgeving van de organisatie complexer wordt, ontstaat in de tweede fase een ontwikkelingspatroon van differentiatie en hiërarchie van onderdelen van de organisatie. Bij een relatief eenvoudige omgeving betekent dit vaak een tendens naar bureaucratie. De organisatie is dan een gesloten politiek stelsel, met een bepaalde machtsverdeling, positiebescherming, evenwicht en voorspelbaarheid, maar met weinig adaptievermogen voor veranderende omgevingscondities. De landbouw wordt steeds complexer door allerlei technische innovaties. Er ontstaan allerlei

specialismen binnen de landbouw, en de prioriteiten verschuiven van de voedselvoorziening voor Nederland naar de export: van basisvoorziening naar een economische sector.

Bij toenemende omgevingsturbulentie breekt een derde fase aan van disfunctioneren van de organisatie. De landbouwtechnieken en -specialismen worden nog steeds complexer, en bovendien wordt het landelijk gebied zelf steeds complexer. Ruimte wordt schaars, en het landelijk gebied wordt een ruimte waar een veelheid aan functies een plek moet krijgen. Binnen het ministerie zijn er clubs die zich met natuurbeheer en -ontwikkeling bezig gaan houden, en landschap en vrijetijdsbesteding zijn kwesties waar het ministerie zich over buigt. Binnen het ministerie ontstaan allerlei groepen die elkaar steeds minder begrijpen, en die niet meer dezelfde doelstellingen hanteren.

In de volgende fase wordt de organisatie steeds heterogener en instabieler. Op een gegeven moment lijkt een omslagpunt bereikt, er is sprake van een crisissituatie. Dit is het moment dat een verandering van de structuur van de organisatie moet veranderen om in de complexe omgeving nog te functioneren. De bureaucratisch-hiërarchische structuur van het ministerie past steeds minder bij de complexiteit en dynamiek van de vraagstukken waar actoren van het ministerie zich mee bezig houden. En wel in dergelijke mate dat het beleid van het ministerie niet meer goed werkt. Een begin wordt gemaakt met een structuurverandering. Bijvoorbeeld door de onderzoeksafdelingen te verzelfstandigen, waardoor deze onderzoekscentra sneller kunnen reageren op nieuwe ontwikkelingen omdat ze van een paar hiërarchische lagen zijn verlost. Maar ook door bijvoorbeeld openlijk te verkondigen, zoals Brinkhorst deed na de MKZ-crisis, dat boeren niet langer heilig zijn voor het ministerie (wat ook de verschillende afdelingen binnen een ministerie een andere status ten opzichte van elkaar geeft).

In de vijfde fase in het proces van structuurverandering ontstaat een organisatie met 'grensfuncties' die zowel in de open veranderende omgeving staan als in de eigen organisatie. Er ontstaat een flexibele besluitvormingsstructuur. Organische, niet-bureaucratische structuren ontstaan, met collectieve verantwoordelijkheidsgebieden, mensen die elkaar vinden op overeenkomstige waarden, in plaats van individuele posities, mensen die een uit naam van een bureaucratische structuur bepaalde verantwoordelijkheden hebben. Bij het ministerie van LNV zijn, naast nog een vaste en vaak hiërarchisch georganiseerde kern, steeds meer mensen die in zo'n grensfunctie werken. Zo zijn er jonge trainees, die om het half jaar van plek verwisselen. Er zijn steeds meer mensen die er op detacheringbasis werken, er wordt meer en meer samengewerkt met andere instituties, enzovoorts. Door deze kenmerken komen individuen en groepen binnen een organisatie tot effectievere en vernieuwender besluitvorming.

Bij formalisering van deze netwerkstructuur, in de laatste fase, wordt het een matrix- of projectorganisatie. Hierin zijn goede condities aanwezig voor probleemoplossend vermogen in een complexe en instabiele omgeving. Het ministerie van LNV is geen

matrixorganisatie, en misschien is dit uiteindelijk wel onmogelijk vanwege de ministeriële verantwoordelijkheid, maar het lijkt er steeds meer op.

De zes fasen in een structuurverandering kunnen als volgt worden benoemd:

1. stabiele situatie
2. differentiatie en hiërarchie
3. disfunctioneren
4. crisis
5. organisatie met grensfuncties
6. matrixorganisatie

4.7 Veranderingsprocessen en kwaliteitsdomeinen

In de vorige paragrafen zijn vier typen sociale processen, met een duidelijk verschillende inhoud en verloop, onderscheiden. De vier deelmodellen (de vier verschillende veranderingsprocessen) zijn niet onafhankelijk van elkaar, maar vormen veeleer vier optieken voor de analyse en verklaring van organisationele veranderingsprocessen. Van elk proces is een fasering gegeven, dat is geïllustreerd met voorbeelden.

Daarmee zijn de onderzoeksvragen 2 (zijn er typen veranderingsprocessen te onderscheiden?) en 3 (zijn er wetmatigheden in het verloop van deze processen aan te wijzen?) beantwoord.

De vierde onderzoeksvraag was de vraag of aan deze typen veranderingsprocessen, of aan de verschillende fasen in de veranderingsprocessen, de drie onderscheiden kwaliteitsdomeinen (waarheid, juistheid, waarachtigheid) zijn te koppelen.

De kwaliteitsdomeinen zijn niet te koppelen aan de verschillende veranderingsprocessen. Het is bijvoorbeeld niet zo dat een conflict exclusief te koppelen is aan het domein van de juistheid, of dat een sociale verandering alleen maar geschiedt in het domein van de waarachtigheid, of een innovatie alleen in het domein van de waarheid. Alle vier de typen veranderingsprocessen die van Dyk beschrijft, de structuurverandering, de innovatie, het conflict en de sociale verandering, kunnen betrekking hebben op alledrie de domeinen. In alle vier processen afzonderlijk kunnen de waarheid, de juistheid en de waarachtigheid in het geding zijn. Als men een gegeven sociaal proces in de werkelijkheid wil gaan analyseren, en men kan het proces duidelijk koppelen aan een van de vier gegeven procesmodellen, dan is daarmee nog niet ingeperkt op welke kwaliteitsdomeinen dat proces betrekking heeft. Waarschijnlijk begeven de meeste processen zich, zij het meestal impliciet, door alle drie de domeinen, dat wil zeggen, feiten, normen en waarden verschuiven in een proces.

Tenslotte geeft van Dyk ook geen duidelijke aanknopingspunten voor de koppeling van verschillende fasen in de afzonderlijke processen aan een bepaald kwaliteitsdomein. Ook in elke fase is het nog heel goed voorstelbaar dat de inzet van

de verandering betrekking heeft op de waarheid, de juistheid of de waarachtigheid, een combinatie of alledrie tegelijkertijd.

4.8 Conclusies

In dit hoofdstuk zijn enkele sociale processen beschreven aan de hand van de theorie van van Dyk. Deze theorie gaat uit van de gedachte dat veranderingen normale verschijnselen zijn binnen een sociaal systeem.

Van Dyk onderscheidt vier typen veranderingsprocessen: de structuurverandering (spanning tussen de structuur van de organisatie en de betrekkingen op de omgeving), de innovatie (spanning tussen de actuele situatie en de mogelijkheden), het conflict (spanning tussen actoren) en de sociale verandering (spanning tussen de organisatiedelen en de organisatie als geheel). Deze typen zijn te beschouwen als vier complementaire invalshoeken. Bij sommige veranderingen kan het zijn dat de vier modellen alle kunnen worden toegepast om de verandering te analyseren. Bij de vier veranderingsprocessen zijn faseringen gegeven (samengevat in de paragrafen 4.3 tot en met 4.6).

De verschillende typen kwaliteitsuitspraken zijn niet te koppelen aan de vier veranderingsprocessen, of aan de faseringen daarbinnen. Je zou kunnen zeggen: met de kwaliteitsdomeinen kan men de gebeurtenissen in de werkelijkheid ordenen, met de veranderingsprocessen kan men de wereld ordenen, maar de twee ordeningen gaan langs elkaar heen, vertonen geen systematisch interferentiepatroon.

Voor vraagstukken op het gebied van de kwaliteit van de leefomgeving kan de theorie van van Dyk zinnig zijn: het biedt in de vorm van de veranderingsmodellen een analysekader waarmee sociale processen zijn te analyseren en meer systematisch zijn te beschrijven. Het zijn sociale processen waarin de kwaliteit van de leefomgeving wordt bepaald, gezocht of bediscussieerd: misschien kan met het analysekader meer zicht worden gekregen op deze processen.

De ordeningen en faseringen die van Dyk geeft zijn echter te weinig bediscussieerd en beargumenteerd om te kunnen dienen als blauwdruk, als weergave van sterke wetmatigheden. Weliswaar klinkt het allemaal logisch en begrijpelijk, maar tegelijk kan men de vraag stellen waarom een bepaald proces niet heel anders kan lopen dan volgens een van de vier trajecten die worden geschetst. Van Dyk heeft daar geen antwoord op.

5 Conclusies

In deze studie zijn een aantal concepten voor sociale veranderingsprocessen onderzocht en beschreven. Het doel was om te bekijken in hoeverre de concepten zich lenen om processen waarmee een begrip als kwaliteit invulling krijgt in sociale verbanden te beschrijven.

Sociale veranderingsprocessen zijn in deze studie vanuit twee verschillende invalshoeken onderzocht. De eerste is de invalshoek van discoursen. Een discours is een manier van spreken over de werkelijkheid, een samenhangend geheel van vooronderstellingen over die werkelijkheid, waardoor de dingen betekenis krijgen. De tweede invalshoek was een onderzoek door Van Dyk, waarin verschillende veranderingsprocessen in organisaties zijn beschreven.

Vanuit de discoursanalyse zijn geen scherp gedefinieerde soorten veranderingsprocessen aan te wijzen. Wel kunnen processen worden getypeerd aan de hand van een aantal kenmerken: de mate van stabiliteit, het bereik, de populariteit, de duur, de interactiegraad met andere discoursen en de mate waarin een discours is georganiseerd. Tussen meerdere discoursen kunnen verschillende relaties bestaan, bijvoorbeeld: concurrerend, onderschikt, bovengeschild, nevenschild, samensmeltingen, splitsingen, reactionair en cyclisch.

In de traditie van de empirische discoursanalyse is een expliciete verbinding te leggen met de drie domeinen van kwaliteit zoals die in het programma 'kwaliteit leefomgeving' zijn omschreven. Een speech (het basismateriaal van een discours) heeft tegelijkertijd drie functies volgens het invloedrijke model van Bühler. De eerste is de informatieve functie, die correspondeert met het domein van de waarheid. De tweede is de argumentatieve functie, die correspondeert met het domein van de juistheid. De derde is de narratieve of expressieve functie, die correspondeert met het domein van de waarachtigheid. Dit betekent dat vanuit deze traditie de gelijktijdige analyse van de drie domeinen valt aan te bevelen.

De andere invalshoek was de theorie van van Dyk. Hij heeft de aard en het verloop van veranderingsprocessen in organisaties beschreven. Van Dyk onderscheidt vier typen processen:

1. de structuurverandering: spanning tussen enerzijds de structuur van de organisatie en anderzijds de betrekkingen op de omgeving;
2. de innovatie: spanning tussen het actuele en het mogelijke m.b.t. de doelstellingen en middelen;
3. het conflict: spanning tussen actoren mbt doelstellingen en aanwending van middelen;
4. de sociale verandering: spanning tussen organisatiedelen en organisatie als totaliteit.

Bij elk type proces heeft van Dyk een fasering gegeven voor het verloop van het proces.

De typen processen, en de fasen binnen elk afzonderlijk proces, bieden geen heldere aanknopingspunten voor de drie domeinen van de waarheid, de juistheid en de waarachtigheid. Dit is consistent met de benadering van de discoursanalyse, waaruit bleek dat gelijktijdige analyse van de drie domeinen nodig blijft. Het is geforceerd om bijvoorbeeld te zeggen dat in een proces van type a in fase b vooral de juistheid in het geding is, en dat waarheid en de waarachtigheid niet. Elk sociaal proces kan betrekking hebben op alledrie de domeinen in elke fase.

De modellen van van Dyk zijn echter wel te gebruiken om sociale veranderingsprocessen, ook processen die betrekking hebben op het toekennen van kwaliteiten aan de omgeving, te analyseren. Door een model als uitgangspunt te nemen is er houvast om een proces te beschrijven.

IV. Kwaliteit als crisisproduct

Kristof Van Assche
Maarten Jacobs

Kwaliteit is hip maar een onduidelijk begrip. Het gebruik van het begrip duidt op ontevredenheid met de bestaande ruimte. Van de huidige discussie over ruimtelijke kwaliteit valt weinig heil te verwachten. We moeten op zoek naar een andere invulling van het begrip kwaliteit, die meer recht doet aan de verscheidenheid aan en dynamiek van opvattingen.

1. Inleiding

‘Afwaswater dat een nacht is blijven staan’, zo typeert de Britse journalist Fuller het aanzicht van de Nederlandse kust [1]. Diezelfde kust is voor veel vaderlandse dichters een oneindige bron van inspiratie, zo kunnen we leren uit de dichtbundel ‘dat schitterende water’ [2]. Hoe wij de omgeving waarnemen en er kwaliteit aan toekennen, hangt niet alleen af van de omgeving zelf, maar evenzeer van onze blik.

Als mensen over de kwaliteit van de omgeving spreken, dan zijn begripsproblemen en stroeve debatten verzekerd: aangezien de blikken van mensen uiteenlopen, verschillen de kwaliteiten die zij aan de omgeving toekennen. Zo stuiten overheden die uit naam van een kwaliteitsverbetering ingrepen plegen in gebieden, vaak op een gebrek aan draagvlak voor het oprecht heilzaam geachte initiatief.

Ondanks zijn vaagheid is het begrip kwaliteit oneindig hip. Beleidsnota’s, studies en interviews staan er vol mee[3]. Vanwaar de populariteit van deze term? Laten we eerst een paar kenmerken van het begrip kwaliteit op een rijtje zetten. Ten eerste klinkt de term altijd positief. Het zou verbazingwekkend zijn als iemand roept dat hij liever geen kwaliteit wenst. Iedereen houdt van kwaliteit. Dat maakt het verleidelijk om de term te gebruiken. Zeker als overheid met de pretentie goede dingen voor de mensen te doen.

Daarnaast is de term volledig abstract. Dat wil zeggen: kwaliteit valt nooit absoluut en onverbreekelijk samen met concrete verschijnselen. Mensen kunnen weliswaar vinden dat een monumentale boom veel kwaliteit heeft, maar dan is kwaliteit een betekenis die mensen aan die boom toekennen. ‘Boom’ is echter niet hetzelfde als ‘kwaliteit’.

Tenslotte is kwaliteit een vage term. Met vaag bedoelen we wat anders dan abstract. De term oneindigheid bijvoorbeeld is een abstracte term, maar daarom nog geen vage. Iedereen heeft een idee wat het betekent, en de ideeën van mensen over de betekenis van de term liggen zo dicht bij elkaar dat er, behalve binnen een select gezelschap wiskundigen, weinig meningsverschillen over ontstaan. Kwaliteit is wel vaag: mensen hebben meestal geen duidelijke betekenis van de term paraat. Men kan zonder problemen aangeven of men vindt dat een gebouw wel of geen kwaliteit heeft. Wat kwaliteit echter is, los van een verschijnsel waar men het predikaat aan koppelt, daar hebben we het in de regel niet over.

Kortom, de term is abstract want valt niet samen met concrete empirische verschijningen, vaag want de betekenis blijft meestal in het midden, en prettig klinkend. Welbeschouwd is de term kwaliteit de minst-zeggende term die toch nog

positief klinkt. Ondanks de nietszeggenheid staat kwaliteit als beleidsvoornemen, en soms zelfs als vermeende oplossing voor een scala aan ruimtelijke problemen, hoog in het vaandel.

2. Onzekerheid van kennis en handelen

Een overheid die zegt te streven naar ruimtelijke kwaliteit geeft impliciet aan niet meer te weten hoe met de ruimte om te gaan. Men mag aannemen dat altijd gestreefd is naar kwaliteit, dus het voornemen ruimtelijke kwaliteit na te streven is niets nieuws. Het begrip kwaliteit lost niets op, het leidt alleen maar tot krampachtigheid. Een voorbeeld van dergelijke krampachtigheid vormt de vijfde nota ruimtelijke ordening. In de voorbereiding werd bedacht dat kwaliteit nagestreefd moest worden. Vervolgens moest bedacht worden wat kwaliteit dan is. Daarna volgt een tamelijk willekeurige, normatieve uitwerking. Dit is echter de omgekeerde volgorde. Kwaliteit is een gevolg van de uitwerking, een eindpunt, en kan nooit een inhoudelijk vertrekpunt zijn.

Als een term die niets zegt de hitlijsten van de ruimtelijke ordening aanvoert, dan duidt dat op niets minder dan een crisis. Men gebruikt de term omdat men niet weet wat te zeggen. Als je niet weet wat te zeggen, dan is een nietszeggende term precies wat je nodig hebt. Een nietszeggende term zegt immers niets en dat is exact wat je te zeggen hebt.

In de westerse cultuur voltrekken zich een aantal veranderingen die veel onduidelijkheid brengen en de ruimtelijke ordening diepgaand beïnvloeden [4]. Zo is de status van expertkennis sinds de tweede wereldoorlog drastisch veranderd. Waar de kennis van academici, ingenieurs en planologen zich ooit op een onaantastbaar podium bevond, daar is deze kennis in de huidige maatschappij met koninklijke toestemming gereduceerd tot 'een mening'.

Experts vertrouwen bovendien steeds minder op zichzelf. Ontwikkelingen in de kentheorie en het postmoderne denken hebben de wetenschapper geleerd dat aan zijn speurtocht naar de waarheid geen enkele absolutie te verlenen valt. Waarheid schrijf je tegenwoordig alleen nog met een hoofdletter indien het aan het begin van de zin staat. Het gevolg is dat specialisten niet meer staan te springen met het verkondigen van richtlijnen die vertellen wat goed voor ons is. Sla eens een sociaal-wetenschappelijk boekje van vijftig jaar geleden open en verbaas je met hoeveel bravoure de wetenschapper van toen richting durfde te geven aan het handelen van mensen.

De legitimiteit van de overheid is drastisch afgenomen. De overheid is allang niet meer een instantie die goede dingen voor mensen doet. Vaak ziet men de overheid evenzeer als een vijand, die men met legale en illegale middelen bestrijdt. Steeds minder kiesgerechtigden gaan stemmen. Overheidsinstanties krijgen het idee zichzelf te moeten verkopen, maar weten niet hoe.

3. Functies van het begrip kwaliteit

In de huidige maatschappij staat niets meer vast. Vele velden met verschillende waarden, normen en waarheden zijn te ontwaren, die voortdurend van gedaante veranderen en elkaar op talrijke ondoorgroendelijke wijzen beïnvloeden en uitsluiten. Groepen met vage contouren strijden om macht en kennis. In deze maatschappij is een positief klinkende maar weinig zeggende term als kwaliteit uitermate welkom.

Overigens zijn binnen de ruimtelijke ordening andere termen in de omloop die evenzeer duiden op een crisis in het denken over de ruimte. Denk aan meervoudig ruimtegebruik, interactieve planvorming, gebiedsgericht beleid: allemaal termen die op het eerste gezicht goed klinken, maar waar je bij nader inzien van kunt afvragen wat ze nu betekenen. De termen hebben een retorische functie als ‘feel good’ tussenvoegsels.

Een andere functie van dergelijke termen is het verkrijgen van macht en invloed. Stel, je bent als beleidsmaker bijzonder geïnteresseerd in dagvlinders. Dan kun je een verhaal gaan houden over dagvlinders, maar daarmee krijg je de meeste mensen niet achter je. Om je verhaal belangrijk te laten worden, kun je hetzelfde verhaal veel beter verkopen onder het label ‘kwaliteit van de leefomgeving’; dan ben je tenminste ergens mee bezig. Om een idee macht te verlenen kun je het beter opschalen tot algemeen heilzame proporties door er de term kwaliteit aan te koppelen.

Een laatste functie van het begrip kwaliteit is het doen van onderzoek op opportunistische wijze. Als je niet weet waar je mee bezig bent, dan kun je dat gaan uitzoeken met elkaar door de term kwaliteit te droppen. Iedereen is het er direct mee eens, je hebt de mensen om tafel, en dan ga je maar kijken wat er komt.

Op de eerdergestelde vraag waarom het begrip kwaliteit zo populair is hebben we nu een drietal antwoorden: een retorisch, strategisch en kentheoretisch antwoord. Retorisch, omdat het begrip in veel richtingen is te interpreteren en daarom voor veel mensen overtuigend is. Strategisch, omdat het begrip een bijdrage levert aan het uitoefenen van macht binnen bestaande structuren. Kentheoretisch, omdat het begrip twijfels over de werkelijkheid snel opheft doordat het als label functioneert.

Desondanks blijft een probleem met de term kwaliteit, en andere termen met dezelfde karaktertrekken, dat ze geen enkele oplossing bieden voor welk probleem dan ook. Sterker nog, de probleemdefinitie zelf wordt ermee vermeden. Om verder te komen moet de term kwaliteit geoperationaliseerd worden; men moet gaan vertellen wat kwaliteit is. En daar zit het werkelijke probleem. De perceptie van kwaliteit is afhankelijk van de voorstelling die men heeft van de wereld, van wat men goed en slecht vindt, van smaakoordelen. Kortom, de perceptie van kwaliteit is afhankelijk van een werkelijkheidsdomein waarbinnen mensen leven, handelen, spreken en denken.

Dit cruciale gegeven wordt bijna nooit onderkend. Kwaliteit is afhankelijk van werkelijkheidsdomeinen, dus om zinvol over kwaliteit te spreken moet men het

werkelijkheidsdomein zelf in het spreken betrekken. Kwaliteit krijgt invulling in een dynamisch sociaal proces. Om kwaliteit te begrijpen moeten we dit proces begrijpen. Om deze redenen willen we nu het begrip ‘discours’ introduceren en als leidraad nemen voor onze verdere beschouwingen.

4. Uitweg uit de spraakverwarring: het begrip discours

Wat is een discours? Letterlijk is het een redevoering, een term uit de retoriek. In de hedendaagse menswetenschappen betekent het echter iets anders: het is een geheel van categorieën van denken en handelen dat dat denken en handelen betekenis verleent. Categorieën vatten we op als indelingen van de realiteit die deze realiteit toegankelijk maken voor het denken. Een discours maakt daarmee de oneindig gedetailleerde realiteit kenbaar; door grenzen te trekken in de chaos. Net als bij een foto kan niet op alles gefocust worden. Steeds wordt iets als voorgrond en iets anders als achtergrond gedefinieerd. We kunnen dus zeggen dat een discours een blik op de realiteit is, die bepaalde trekken doet oplichten en andere trekken verhuult. Wat verhuuld wordt, noemen we de blinde vlekken van het discours. Het kan gaan om dingen die niet gezegd, niet gezien of niet gedaan worden [5].

Een discours produceert kennis. Het wordt ook door kennis geproduceerd: ideeën zijn neerslag van een hele reeks interpretaties van, reacties op andere ideeën. Een discours produceert ook handelen: de categorieën van het denken zijn gekoppeld aan categorieën van het handelen. Hoe we ons gedragen hangt voor een groot deel af van de ideeën die we hebben over hoe mensen zich horen te gedragen. Ook hier treffen we het omgekeerde aan: handelingen produceren ideeën over handelingen. Samengevat: een discours produceert denken en handelen, denken en handelen produceren een discours en er is een wederzijdse definitie van denken en handelen. Nog korter: een discours produceert realiteit.

Nu loont het theoretisch en praktisch de moeite om de wereld als een veld van concurrerende en coëxisterende discoursen te zien. En wel omdat veel dingen op eenvoudige wijze verklaarbaar worden. Als de wereld meerdere discoursen bevat, bevat het ook meerdere versies van de realiteit, of meerdere realiteiten zo u wilt. Dit zijn de werkelijkheidsdomeinen waar we eerder naar verwezen. De term domein zou kunnen suggereren dat er een percellering van de realiteit bestaat die eendimensionaal en onveranderlijk is. Niets is minder waar. Discoursen ontstaan en vergaan en overlappen elkaar de hele tijd. Hoe ontstaat een discours?

4.1 Dynamiek van een veelheid aan discours

Historische en geografische omstandigheden determineren deels de geboorte van een discours. Een bevolkingsgroep die zich elders gaat vestigen, en in een vreemde context terecht komt, zal vaak een cultuur gaan ontwikkelen die verschilt van het thuisland en van die van het ontvangende land. Ook de kleine geschiedenis, de geschiedenis van personen, kan een belangrijke rol spelen, en daarmee het toeval.

Enkele personen kunnen een bepaald idee ontwikkelen dat eerst miskend wordt, succes heeft, weer verguisd wordt en lang na hun dood plots in een andere context wordt opgenomen. Neem het voorbeeld van een boek over tuinwijken #8. Indien dat boek 100 jaar later door aanhangers van New Urbanism in de VS als Kritische bijbel voor de anti- modernisten wordt gepresenteerd, ontstaat een nieuw discours met oude elementen, na een grillige geschiedenis vol toevalligheden.

Omwille van de net beschreven situatie, ligt het voor de hand dat discours onderling sterk kunnen verschillen: soms is een discours een lang leven beschoren – landschapsarchitectuur als relevant onderwerp van denken - soms vergaat het snel – communistische stedenbouw. Soms wordt een grote groep mensen bereikt, soms een kleine kring – de traditie van cottage-gardens versus theosofische bespiegelingen achter parkontwerp. Het ene discours beperkt zich tot uitspraken over een klein domein van handelen en denken – zondag bekijkt men mooie oude steden - en het andere heeft implicaties op veel meer terreinen –gedurende de week is men projectontwikkelaar en sloopt men oude buurten. Nu eens is een discours erg gesloten, weert men invloeden van buiten af, dan weer is een discours zo open voor de omgeving dat het soms moeilijk is de grens te trekken met die omgeving. In een aantal gevallen is het inderdaad nauwelijks mogelijk de buitenkant van een discours aan te geven, omdat een centraal idee net de openheid is tegenover verschillende leersystemen. Zo had men in de sixties vaak het beeld van zichzelf dat er een volledige openheid was naar de omgeving, terwijl het discours nu toch duidelijk als sixties herkenbaar is, als een apart discours dus en niet als vervanging van alle andere discours.

De kenmerken van discoursen verschillen dus in vele opzichten. Maatschappelijk erg relevant is de koppeling die er kan ontstaan tussen discours en organisatie, of zo men wil de organisatiegraad van een discours. Een geheel van ideeën en handelingen is niks zonder een groep mensen en omgekeerd. Voor het maatschappelijke effect van het discours maakt de graad van organisatie veel verschil uit, omdat kennis weliswaar macht is, maar meestal via de organisatie (ondertussen mag het duidelijk zijn dat macht ook kennis is). Een bekend voorbeeld is dat van meervoudig ruimtegebruik, dat zonder het bestaan van een organisatie als Habiforum veel minder aandacht zou krijgen in discussies over ruimtelijke ordening.

4.2 Discours en ruimtelijke kwaliteit

Laat ons nu trachten de link naar kwaliteit te leggen. Dat kan heel eenvoudig: kwaliteit is wat goed is, en wat goed is wordt gedefinieerd binnen een werkelijkheidsdomein, een discours. Dus gelden alle kenmerken van discours die we in bovenstaande paragrafen beschreven. Wanneer lange tijd niet gesproken wordt over kwaliteit, wanneer het als thema niet naar voren komt, dan duidt dat er op dat de kwaliteitsnoties die binnen een discours of een aantal verbonden discoursen geldig zijn, niet in vraag worden gesteld. De invulling van kwaliteit is op dat moment zo vanzelfsprekend dat er niet over gesproken wordt; het vertrouwen in de gedeelde veronderstellingen is zo groot dat ze onuitgesproken blijven. Wanneer die gedeelde

veronderstellingen beginnen te wankelen, dan kan het thematiseren van de notie kwaliteit als oplossing naar voren komen. Omgekeerd betekent het frequent opduiken van het begrip dat de consensus over wat kwaliteit is, begint af te brokkelen. En dat kan te maken hebben met een falend beleid en daaraan verbonden veranderende definities van kwaliteit. Net zoals een architect zijn architect-zijn niet in vraag stelt zolang er alleen architecten in de buurt zijn, zo geldt voor alle concepten dat ze in vraag worden gesteld wanneer ze niet werken en vooral wanneer er andere concepten in de buurt komen. Kwaliteit als thema is uitdrukking van een crisis.

Plaatsen we het kwaliteitsbegrip tegen de achtergrond van onze beschouwingen over discours, met de relativiserende blik op de realiteit die daar bij hoort, dan moeten we stellen dat kwaliteit dynamisch is – een mooi landschap van nu was vroeger lelijk (de ‘woeste gronden’). Vervolgens dat kwaliteit meervoudig is – een goede ruimtelijke ordening voor de een is voor iemand anders chaos. Ten derde kan kwaliteit om toevallige redenen toegekend worden – een plek is interessant omdat je er iets beleefd hebt. Verder moeten we zeggen dat kwaliteit historisch en contingent is – de Vijfde Nota had er anders uitgezien zonder Pronk die toevallig minister van VROM was. Tot slot: kwaliteit is reactief – de Vijfde Nota wordt deels bepaald door reacties op de Vierde.

Omdat de theoretische analyse in de huidige discussies over omgevingskwaliteit te oppervlakkig of niet werd uitgevoerd, komt men steeds in dezelfde cirkels van gedachten terecht en bij dezelfde praktische problemen. Indien men er van uit gaat dat kwaliteit enkelvoudig is, onveranderlijk, eeuwig etc. dan heeft men logischerwijs de neiging om naar eeuwige onveranderlijke criteria voor kwaliteit te gaan zoeken, en komt men terecht in de spraakverwarring die we bij het begin van dit artikel reeds constateerden. Omdat binnen de overheidsplanning bepaalde discours van oudsher sterker vertegenwoordigd zijn dan andere, worden de kwaliteitsdefinities van sommige discours meer naar voren geschoven. Omdat de andere discours, de andere groepen, minderheden, disciplines ook, minder dan vroeger geneigd zijn zich bij deze opgelegde definitie neer te leggen volgt er discussie, en komen de meningsverschillen vanzelf naar boven.

5. Concluderend: binnenweg van de abstractie

In dit artikel wilden we argumenteren dat het veelvuldig voorkomen van het begrip ruimtelijke kwaliteit duidt op een crisis binnen het denken over de ruimtelijke ordening in Nederland. Kwaliteit is er immers altijd al geweest, en het feit dat er nu zoveel over gepraat wordt, zegt dat de oude definities in vraag worden gesteld zonder dat er overeenstemming bestaat over nieuwe definities. Dat er zoveel discussie ontstaat over het kwaliteitsbegrip duidt er op dat de manier waarop kwaliteit vaak impliciet gedefinieerd wordt, moet bekritiseerd worden. Veel van de spraakverwarring komt voort uit de gewoonte dat eenduidige, eeuwige, objectieve, enkelvoudige definities van kwaliteit verondersteld worden, die men in de discussie enkel helder zou moeten krijgen. Deze situatie wordt echter veel beter verklaarbaar wanneer men er van uitgaat dat kwaliteit op verschillende wijzen gedefinieerd wordt

binnen verschillende werkelijkheidsdomeinen, verschillende versies van de realiteit; deze noemden we discours.

Binnen verschillende menswetenschappen wordt het concept discours gebruikt en zijn er eigenschappen van onderzocht. De eigenschappen van discours, eigenlijk gewoon eigenschappen van het menselijke denken en van de manier waarop mensen de wereld interpreteren, vragen om een andere definitie van kwaliteit. Enkel door een volgens werkelijkheidsdomeinen gefragmenteerde invulling van het kwaliteitsbegrip in het achterhoofd te houden bij discussies over ruimtelijke kwaliteit, kan men de beperkingen van dat begrip om problemen op te lossen onder ogen zien, en kan een deel van spraakverwarring vermeden worden. Pas dan kunnen we de huidige problemen met de ruimte in Nederland helder onder woorden brengen en werken aan oplossingen. De omweg van de abstractie is soms een stuk korter.

Slotopmerking voor deze tekst en voor het hele rapport

Kwaliteit is meervoudig, dynamisch, historisch, contingent, en reactief. Alleen als deze kenmerken van het begrip kwaliteit doordringen in de ruimtelijke ordening, kan een uitweg uit de spraakverwarring worden gevonden. En het pad naar kennisinnovatie op het gebied van ruimtelijke kwaliteit worden ingeslagen. Doordenken van de genoemde kenmerken van het kwaliteitsbegrip brengt ons in een theoretische en praktische wereld die een grote complexiteit vertoont. Dat in kwaliteit complexiteit schuilt, kondigden we reeds aan in de inleiding van dit rapport en is nu wellicht iets duidelijker aan het licht gekomen. Deze complexiteit maakt echter op geen enkele wijze denken en handelen onmogelijk, integendeel, de wereld wordt er alleen maar interessanter van.

Literatuur

1. M. Fuller, 1997, *Meltdown in Zandvoort*, *Intermediair*, jaargang 33 nummer 17, p.39
2. zie M. Jacobs, 1999, *Zee van Vrijheid*, Landbouwwuniversiteit Wageningen
3. zie bijvoorbeeld recente uitgaven van *Stedebouw en Ruimtelijke Ordening*
4. zie bijvoorbeeld J.F. Lyotard, 1984, *The Postmodern Condition*, Minneapolis, University of Minnesota
5. Grondlegger was M. Foucault, *L'Ordre du discours*, Parijs, 1971.
6. In casu het boek *Town Planning in Practice*, Londen, 1909, van Raymond Unwin.
7. T.J. Barnes, J.S. Duncan, eds., *Writing Worlds. Discourse, text and metaphor in the representation of landscape*, Londen, 1992.

